

West-Zeeuws-Vlaanderen
Schetsen aan de toekomst

M. Pleijte, M. van Buuren, H. van Engen en M. van Moûrik

rapport 368
mei 2021

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Wetenschapswinkel

West-Zeeuws-Vlaanderen
Schetsen aan de toekomst

M. Pleijte, M. van Buuren, H. van Engen en M. van Moûrik

Met medewerking van studenten van WUR en AHK

rapport 368
mei 2021

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Colofon

Titel	West-Zeeuws-Vlaanderen Schetsen aan de toekomst
Trefwoorden	Bedrijfsniveau, duurzame landbouw, duurzame recreatie, gebiedsniveau, integraal, sectoraal, schetsdag, West-Zeeuws-Vlaanderen
Keywords	Company level, sustainable agriculture, sustainable recreation, area level, integrated, sectoral, sketch day, West-Zeeuws-Vlaanderen
Opdrachtgever	Stichting Duurzaam Groede
Projectuitvoering	WENR: Marcel Pleijte, Michaël van Buuren StadgoedLandgoed: Hans van Engen Talking Landscapes: Martine van Moûrik
Projectcoördinatie	Marcel Pleijte
Financiële ondersteuning	Wageningen Wetenschapswinkel Gemeente Sluis, de provincie Zeeland stelde financiering in het vooruitzicht aan Duurzaam Groede
Begeleidingscommissie	Jan Ducaat (Stichting Duurzaam Groede), Bart Groot (Stichting Duurzaam Groede), Wim Heijman (emeritus hoogleraar Agrarische economie en plattelandsbeleid), Krijn Poppe (Wageningen Economic Research en lid Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur), Joost Schrijnen (emeritus hoogleraar stedenbouw).

De volgende studenten van de WUR hebben met rapporten en powerpoint presentaties bouwstenen aangeleverd voor dit onderzoek:
Lotte Mathu, Jeroen Wanders, Xun Juan, Ruth-Amoako-Adusei, Bent Lasse Elvers (ACT-team 2234), Levien Melse, Rick Verkooijen, Jordi Vanes, Emile Longayroux en Noëlle Douveiri (ETE-team 25812) Julia Lattasch en Anaïs Lensen (WUR and Breda University of applied sciences), Lucas Do, Martijn Stehouwer, Marieke de Jong, Zoë Hoogstra, Diniati Annaningdiah, Jof den Heeten, Sifra Tempelman (ACT-team 2308).

De volgende studenten van de AHK hebben met posterpresentaties bouwstenen geleverd voor dit onderzoek:
Jelle Engelchor, Jeroen Müller en Sanne Janssen.

Fotoverantwoording	De foto’s, kaartjes en figuren zijn vervaardigd door de auteurs of de meewerkende studenten, tenzij anders aangegeven Foto’s pag. 16, 22, 28, 34, 58, 62, 66, 70: Michaël van Buuren
Vormgeving	Wageningen University & Research, Communication Services
Druk	RICOH, ‘s-Hertogenbosch
Bronvermelding	Verspreiding van het rapport en overname van gedeelten eruit worden aangemoedigd, mits voorzien van deugdelijke bronvermelding
ISBN	978-94-6395-896-7
DOI	https://doi.org/10.18174/549961

Wageningen, Wetenschapswinkel rapport 368

West-Zeeuws-Vlaanderen
Schetsen aan de toekomst

Rapportnummer 368

Pleijte, M., M. van Buuren, H. van Engen & M. van Moûrik
Wageningen, mei 2021

Stichting Duurzaam Groede
https://www.duurzaamgroede.nl/contact/

Stichting Duurzaam Groede, opgericht in 2014. Duurzaam Groede bestaat uit een groep burgers (met diverse politieke en maatschappelijke achtergrond) die van mening is dat alleen door actieve deelname van burgers het proces om te komen tot een duurzame samenleving, kans van slagen heeft.

Wageningen Environmental Research,
Onderdeel van Wageningen
University & Research
Postbus 47
6700 AA Wageningen
https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research/Contact.htm

Wageningen Environmental Research maakt deel uit van Wageningen University & Research en levert expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, biodiversiteit, klimaat, landschap, bos, ecologie, milieu, bodem, landschap, land- en ruimtegebruik, geo-informatie, remote sensing, stedelijk groen, recreatie etc.

Wageningen University & Research
Wetenschapswinkel
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
(0317) 48 39 08
wetenschapswinkel@wur.nl
www.wur.nl/wetenschapswinkel

Maatschappelijke organisaties zoals burgerinitiatieven, verenigingen en belangengroepen die niet over voldoende financiële middelen beschikken, kunnen met onderzoeksvragen terecht bij de Wageningen Wetenschapswinkel. Deze biedt ondersteuning bij de realisatie van onderzoeksprojecten. Aanvragen moeten aansluiten bij de werkgebieden van Wageningen University & Research: duurzame landbouw, voeding en gezondheid, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen.

Inhoud

Voorwoord **7**

Samenvatting **9**

Summary **13**

1 Inleiding **17**

1.1 Aanleiding 17

1.2 Doelstelling 18

1.3 Vraagstelling 18

1.4 Aanpak 18

1.5 Leeswijzer 21

2 Karakterisering West-Zeeuws-Vlaanderen **23**

2.1 Inleiding 23

2.2 Landschappelijke karakterisering van het gebied 23

2.3 Karakterisering van de landbouw- en recreatiesector 25

2.4 Les voor de toekomst van overallbeeld verleden en heden 27

3 Duurzaamheidsopgaven **29**

3.1 Inleiding 29

3.2 Trends en ontwikkelingen in de toekomst 31

3.3 Nieuw toekomstbeeld voor West-Zeeuws-Vlaanderen 32

4 Resultaten van de schetsdag **35**

4.1 Inleiding 35

4.2 Vertrekpunt: knelpunten, kwaliteiten en kansen 35

4.2.1 Knelpunten 35

4.2.2 Kwaliteiten 37

4.2.3 Kansen 38

4.3 Toekomstbeeld West-Zeeuws-Vlaanderen 39

4.3.1 Landschappelijke hoofdstructuur 39

4.3.2 Watersysteem 41

4.3.3 Energie 43

4.3.4 Groen 43

4.3.5 Infrastructuur 44
4.4 Toekomstschetsen voor deelgebieden van West-Zeeuws-Vlaanderen 44
4.4.1 Ontwikkeling van de kustzone 45
4.4.2 Het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs 47
4.4.3 De grenszone: een integrale benadering 49
4.5 Selectie van drie projecten 52

5 Vervolgproces 58
5.1 Inleiding 58
5.2 Rol van denktanks 58
5.3 Gebiedscoördinator 58
5.4 Financiering nieuwe schetsdagen 59

Bijlage 1 Scenariodenken 64

Bijlage 2 Zes presentaties van landschaps-architecten en stedenbouwkundigen AHK 68

Voorwoord

Dit rapport is een compilatie van alles wat er is gebeurd en gedaan in het wetenschapswinkelproject. Voor buitenstaanders, maar ook voor deelnemers, geeft het waarschijnlijk niet gemakkelijk toegang tot de doelen en achtergronden van dit project. Het rapport wil een bron van inspiratie zijn, maar is caleidoscopisch van aard. Wij proberen de lezers met dit voorwoord daarom focus mee te geven.

Waarom deze verkennende studie naar een duurzame toekomst voor West-Zeeuws Vlaanderen?

Er zijn twee aanleidingen:

1. De wereldwijde noodzaak om duurzaamheid in al ons handelen centraal te stellen in verband met klimaatverandering en alles wat daarmee samenhangt, zoals de afnemende biodiversiteit, de energietransitie, de toekomst van onze landbouw enzovoort. Onze nationale regering, Europa en de Verenigde Naties hebben daarvoor doelen geformuleerd en er komen ook heel veel middelen vrij om acties te ondersteunen. Elke regio moet hier een visie op hebben om mee te liften met die middelen.
2. Maar ook lokaal: de werking van het beleidsdocument *Natuurlijk Vitaal* en onderliggende en parallelle visies over West-Zeeuws-Vlaanderen lopen op hun eind. Ze hebben twintig tot dertig jaar lang sturing gegeven aan de ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied. Dat was behulpzaam om een koersvaste bestuurlijke omgeving te creëren voor ondernemers en burgers. De projecten en ontwikkelingen daaruit zijn allemaal zo langzaamaan gerealiseerd. Denk aan Het vergrote Zwin, Waterdunen, de Nieuwe veilige en landschappelijke kust, de verstedelijking ten behoeve van het toerisme, de Staats-Spaanse Linies en vele andere. De vraag is nu: wat is de koers voor de komende twintig jaar?

Bijgaande verkenning geeft een caleidoscopisch beeld van de denkoefeningen die een grote groep bewoners, ondernemers en ngo's (denk aan ZLTO, Recron, e.a.) samen met de onderzoekers en studenten van de Wageningen Universiteit en de Academie voor Bouwkunst Amsterdam hebben gedaan. Dat leverde een aantal centrale en kansrijke opgaven op waaraan gewerkt zou kunnen worden als grondslag voor nieuwe visies op een duurzaam West-Zeeuws-Vlaanderen. Een opmaat voor een opgefriste beleidscontext voor de komende twintig tot dertig jaar. Dat maakt het ook mogelijk om op het juiste moment aan te haken bij provinciale en nationale ambities en financieringsmiddelen.

Wat zijn die kansrijke en noodzakelijke opgaven? Uit de gesprekken en ateliers kwamen in elk geval de volgende drie opgaven naar voren:

1. De verschijningsvorm en programmatische differentiatie van de onvermijdelijke doorgroei van het toerisme langs de West-Zeeuws-Vlaamse kust.
2. De inrichting en doorontwikkeling van het oeroude krekenlandschap voor toerisme, biodiversiteit en zoetwater.
3. De potenties van de zone van de Staats-Spaanse linies voor bosontwikkeling, cultuurhistorie en toerisme.

Daarnaast zijn natuurlijk ook de kwalitatieve en programmatische opgaven van de kleine kernen in West- Zeeuws-Vlaanderen aan de orde, maar dat was geen onderwerp van deze studie.

De kansen die voorliggen, kunnen heel goed worden uitgewerkt en benut, juist in samenwerking met de belangrijke ngo's en actieve bewonersgroepen in het gebied en hun vertegenwoordigers. Dat is zeer belangrijk. Want er is echt een context nodig voor individuele ambities en initiatieven.

Dit rapport is daartoe een uitnodiging. Stichting Duurzaam Groede heeft de intentie om met de regionale partners en andere belangstellenden een vervolg te geven aan dit rapport zodra dit fysiek mogelijk is.

Bart Groot (stichting Duurzaam Groede) en Joost Schrijnen (adviseur van stichting Duurzaam Groede).

Samenvatting

Aanleiding
Duurzaam Groede benaderde de Wetenschapswinkel van Wageningen University & Research (WUR) in 2018. Aanleiding vormden het VN-akkoord 2030 voor duurzame ontwikkeling en het Klimaatakkoord van Parijs. Gevraagd werd wat de verschillende duurzaamheidsopgaven voor de agrarische sector en de recreatiesector in West-Zeeuws-Vlaanderen (gemeente Sluis) betekenen en wat op welk moment kan worden ondernomen om het op korte, middellange of lange termijn beter te krijgen.

Het doel van dit project is om duurzaamheidsopgaven (waaronder doelstellingen uit het VN-akkoord 2030 en het Akkoord van Parijs) als uitgangspunt van regionaal en lokaal beleid te maken, opdat de lokale en regionale politiek maatregelen kan nemen die de leefbaarheid van de regio vergroten en daarmee een toekomstbestendig perspectief kan bieden aan bewoners, toeristen en bedrijven. Hiertoe is het van belang om in mogelijke toekomsten te denken en dat te bespreken zodat bewoners, bedrijven en bestuur kunnen nadenken over het vraagstuk en de komende opgaven op korte termijn, middellange termijn (tot 2030) en lange termijn (tot 2050). Een onderliggend doel is bewustwording bij de bevolking creëren over de impact en omvang van de benodigde transities voor de duurzaamheidsopgaven en de handelingsperspectieven voor regionale en lokale politiek en economische sectoren met betrekking tot de uitdagingen die voor hen liggen.

Voor West-Zeeuws-Vlaanderen gaat de Wetenschapswinkel na hoe de sectoren landbouw en recreatie onder meer tot duurzame productie, duurzame energie en natuurontwikkeling of -behoud kunnen komen. De volgende onderzoekvragen staan hierbij centraal:
1. Welke regionale en lokale handelingsperspectieven richting duurzaamheid zijn er voor de landbouw en recreatie in West-Zeeuws-Vlaanderen?
2. Waar stroken landbouw en recreatie wel en waar niet met duurzaamheid?
3. Hoe kunnen de niet-duurzame landbouw en recreatie duurzamer worden gemaakt?

In dit Wetenschapswinkelproject is interactief gewerkt met een begeleidingscommissie, met regionale partners en met studenten van verschillende studierichtingen binnen de WUR. Ook is met studenten van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK) samengewerkt.

Karakterisering West-Zeeuws-Vlaanderen
Als we de laatste twintig jaar in beschouwing nemen, zijn er zeer grote bedragen geïnvesteerd in West-Zeeuws-Vlaanderen. Tegelijk hebben we het over krimp en wordt West-Zeeuws-Vlaanderen hiermee sterk geframed. Daarbij dient opgepast te worden dat het negatieve beeld van krimp niet gaat overheersen. West-Zeeuws-Vlaanderen dient uit de krimp-kramp te komen. Er liggen tal van duurzaamheidsopgaven in het vooruitzicht die wederom grote investeringen zullen vergen. The EU-Green Deal en Het Nationaal Groeifonds bieden hiervoor mogelijkheden. Dan moet het gebied wel gebieds- en projectplannen hebben. Dan kan het gebied een claim leggen op budgetten.

Duurzaamheidsopgaven
Voorafgaand aan en tijdens het onderzoek zijn duurzaamheidsopgaven, conform de VN-definities, geformuleerd voor energie, voedsel, economie, water, kustverdediging en biodiversiteit en daarmee ook voor de ruimtelijke inrichting.

Uit de rapporten van de studenten van de WUR (Annaningdiah et al., 2019; Lattasch, 2019; Lensen, 2019; Mathu et al., 2019 en Melse et al., 2019) is te concluderen dat de landbouwsector en de recreatiesector inzetten op verduurzamen van hun bedrijven.

Uit deze onderzoeken concluderen we dat de verduurzaming vooral gericht is op:
- de eigen sector (niet integraal);
- bedrijfsschaal (weinig hoger schaalniveau-denken);
- de korte termijn (niet op de middellange en lange termijn).

Dat de gerichtheid op de eigen sector, op bedrijfsschaal en de korte termijn niet aansluit bij de doelen van het Parijs Akkoord en de VN-agenda mag duidelijk zijn. Wat uit de studentonderzoeken naar duurzaamheid in de landbouw- en recreatiesector duidelijk wordt, is dat de individuele ondernemers verduurzaming niet gaan managen voor gebied dat het bedrijfsperceel overstijgt, het gebied van West-Zeeuws-Vlaanderen of voor nog grotere regio's of voor de ketens en dus dat hier een rol voor andere partijen is weggelegd.

Resultaten van de schetsdag
Het uiteindelijke doel van de toekomstschetsen is in gesprek te komen met achterbannen en politiek en bestuurlijk verantwoordelijken over de toekomst, om tot opties voor handelingsperspectieven (vaak projecten) te komen. De schetsdag diende vooral als een inspiratiebron. De bijeenkomst heeft plaatsgevonden onder leiding van deskundige procesbegeleiders en landschapsarchitecten: Michaël van Buuren (Wageningen Environmental Research), Hans van Engen (StadgoedLandgoed) en Martine van Moûrik (Talking Landscapes). Zij hebben de bij de voormalige Dienst Landelijk Gebied (DLG) beproefde werkwijze met de schetsschuit toegepast. In een eerste ronde zijn knelpunten, kwaliteiten en kansen voor West-Zeeuws-Vlaanderen geïnventariseerd. In een tweede ronde zijn voor verschillende thema's mogelijke toekomstbeelden voor West-Zeeuws-Vlaanderen weergegeven. Hierna zijn in een derde ronde meer geïntegreerde toekomstschetsen voor deelgebieden van West-Zeeuws-Vlaanderen geformuleerd. Tot slot is met en voor regionale partners nagegaan wie vervolgstappen kunnen zetten.

Uit deze schetsdag kwamen drie projectideeën naar voren:

1. Meer differentiatie van het toeristisch-recreatieve aanbod aan de kust en in het binnenland.
De kust blijft de grote trekker. Daarbij is het gewenst om niet overal hetzelfde te willen ontwikkelen. De kust versterken met harde en zachte verdediging leidt tot nieuwe ontwikkelingen in het binnenland: vooroevers, rewilding. Het creëren van een binnenwater met recreatiemogelijkheden en voedselbos, door de duinzone ook meer richting het binnenland uit te breiden (binnenlandse duinvorming) en benutting van kreekmondingen. De bestaande toeristisch-recreatieve ontwikkeling is gericht op de zandige (duinen en strand) kust. De ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen is vooralsnog eenzijdig: vlak achter en aan de kust zijn min of meer eenvormige 'huisjesparken' ontwikkeld die in belangrijke mate op elkaar lijken. Slechts een paar plekken weten zich hier te onderscheiden door een meer gedifferentieerde ontwikkeling. Het voorstel hier is:

- Versterk de differentiatie. Groei in de directe kustzone niet door nog meer van hetzelfde (huisjesparken), maar door intensivering op een beperkt aantal plekken om daarmee meer capaciteit en differentiatie tot stand te brengen. Door hoger te bouwen, kan zonder meer ruimte de verblijfscapaciteit worden vergroot.
- Versterk en differentieer het voorzieningenniveau door het (ruimtelijk) concentreren van ontwikkelingen.
- Investeer op andere plekken in het verbreden van de duin- en strandzone door het stimuleren van duinvorming. Dat geeft lokaal ook ruimte voor weer een heel ander toeristisch-recreatieve typologie (duinwoningen, strandwoningen, kreek-mondingwoningen enzovoort).
- Houd de agrarische, open gebieden net achter de duinen hiermee 'groen' en 'open'.
- Zet alles in dienst van het verrijken en differentiëren van het recreatieve aanbod, zonder daarbij de kip met de gouden eieren te slachten.
- Streef ontwikkeling van duinen en kreekmondingen na, omdat dit ook ecologisch interessante potenties biedt. Op deze manier kunnen op meerdere plekken condities ontstaan zoals in en rond het Zwin.

2. Herstel van het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs.
Het gaat om het herstellen van kreken als groene (ecolodges, voedselbos) zoetwaterreservoirs (inclusief het benutten van zoetwaterstelsels of -systemen en aanleg van zoetwaterspaarbekkens). De huidige kreken kunnen worden gebruikt als zoetwaterreservoir voor de landbouw, gecombineerd met natuurontwikkeling en recreatie. Langs de kreken kunnen fiets- en wandelpaden (routes) worden aangelegd om van kust naar achterland te komen. De kreken worden ingezet als zoetwaterberging

voor het gebied. De kreken worden breder en krijgen flauwe oevers. Zo kunnen ze meer zoetwater bergen. Langs de kreken komen kruidenrijke stroken, rietvelden, hakhoutbossen, grienden en ooibossen. De kreken kunnen op verschillende manieren vorm krijgen: bijvoorbeeld stroken langs de kreken of blokken. Eventueel kan er in de robuuste kreken op enkele plaatsen ruimte zijn voor kleinschalige woningbouw of recreatiewoningen. Recreatieroutes kunnen aan de kreken gekoppeld worden of juist de andere landschapspatronen volgen.

Er is vooraf onderzoek nodig naar de gevolgen van de zoetwateropslag in de kreken. Wat is de invloed op de waterhuishouding (en de zoetwaterbel)? Ook kunnen mogelijkheden worden nagaan voor thermische energie (TEO + thermische energie uit oppervlaktewater, naast WKO = warmte-koude opslag en benutten bodem voor thermische energie). Ook de Staats-Spaanse linie met kreekruggen biedt grote mogelijkheden. Landbouw en het waterschap zijn de eerste doelgroepen die dit initiatief verder kunnen brengen.

3. Benutting van linies met oude kreekruggen in de integrale grenszone.
Voor het benutten van linies met oude kreekruggen in de integrale grenszone zijn de volgende aanbevelingen te doen:

- Gebruik het patroon van oude Linies en krekensystemen als basis voor een nieuwe waterhuishouding: de Waterhouderij. Met name de Linie van Oostburg en de Passageule-Linie[1] en in mindere mate de Bedmarlinie maken een verbindende lijn tussen Zwin en de Braakman. Bij Bakkersdam ligt een belangrijke afsplitsing van het geulenpatroon richting Vlaanderen.
- Probeer in de grenszone het zoetwater beter te conserveren. Vanuit beleid dat momenteel wordt ontwikkeld, wordt ingezet op een stopzetting van oppervlakkige waterafvoer van Vlaams (polder)water op de Westerschelde via spuien of pompen. Met name genoemd: afwatering Sluis Nol Zeven, Sluis Braakman, gemaal Nummer Een.
- Kom tot een plaatselijke 'Waterhouderij'. De Waterhouderij "buffert tijdelijk het neerslagoverschot in de winter en gebruikt het in de zomer wanneer 'geen' of beperkt andere bronnen beschikbaar zijn. De Waterhouderij streeft een grote mate van zelfvoorzienendheid na, voor en door het gebied zelf. De originele doelstelling, droogtebeperking voor de landbouw, is verbreed met het beperken van de wateraanvoer, het verbeteren van de waterkwaliteit, het bijdragen aan natuurdoelstellingen en de energievoorziening". (http://waterhouderij.nl/)
- Benoem een gebied voor berging van neerslagoverschot en overtollig water bij extreme neerslag en laat dat gebied ook een buffer zijn voor droge tijden zodat van hieruit water kan worden geleverd aan flankerende landbouwgebieden.
- Ontwikkel nieuwe bossen, met name in het kleinschalige landschap rondom de grens ten zuiden van de linies. Sluit hierbij aan op bestaande structuren bij de Braakman. De bossen vormen een belangrijke component voor het vastleggen van CO_2. De landbouw krijgt hierdoor ook een betere vochtvoorziening. Verder is een belangrijke rol voor de landbouw weggelegd voor CO_2-vastlegging in de bodem (onder ander door middel van groenbemesting). Dit is belangrijk voor de bodemvruchtbaarheid, maar ook voor de waterhuishouding en het vochtleverend vermogen. Alles overziend is een coalitie voorstelbaar – vanuit gedeelde belangen – tussen: landbouw, natuur, waterschap en recreatie. Zoek ook samenwerking en overlappende belangen met Vlaanderen, niet alleen bijvoorbeeld een kunstroute of op het gebied van cultuurhistorie, maar ook met betrekking tot openbaar vervoer en waterhuishouding.

De onderzoeksvragen zijn ten slotte als volgt afsluitend samenvattend en concluderend te beantwoorden. In dit onderzoek is allereerst nagegaan waar landbouw en recreatie wel en niet stroken met duurzaamheid. Vijf onderzoeksrapporten en bijbehorende powerpointpresentaties van studenten van de WUR toonden dat de landbouw en de recreatie vooral duurzaam zijn voor de eigen sector, op bedrijfsniveau, op de korte termijn en is daarmee niet systematisch en/of structureel, maar nog te incidenteel. De landbouw en recreatie in West-Zeeuws-Vlaanderen zijn nog duurzamer te maken door sectoren en duurzaamheidsopgaven meer op elkaar (integraal) te betrekken op gebiedsniveau in West-Zeeuws-Vlaanderen. Hoe dit zou kunnen, is weergegeven door drie regionale en lokale handelingsperspectieven te bieden richting duurzaamheid voor de landbouw en recreatie in West-

[1] De Passageule-Linie is een onderdeel van de Staats-Spaanse Linies die liep langs de Passageule zuidelijk van Oostburg tot IJzendijke. Ze is aangelegd door de Staatsen kort na 1604, toen zij West-Zeeuws-Vlaanderen in hun bezit kregen.

Zeeuws-Vlaanderen, waarbij meerdere duurzaamheidsopgaven zijn opgenomen voor voedsel, groene energie en klimaatadaptatie:

1. Meer differentiatie van het toeristisch-recreatieve aanbod aan de kust en in het binnenland;
2. Herstel van het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs;
3. Benutting van linies met oude kreekruggen in de integrale grenszone.

Zoals eerder gesteld, is het project eigenlijk niet af, maar begint hier het proces. De kansen die voorliggen, kunnen worden uitgewerkt en benut, juist in samenwerking met de belangrijke ngo's en actieve bewonersgroepen in het gebied en hun vertegenwoordigers. Dat is zeer belangrijk. Want er is echt een context nodig voor individuele ambities en initiatieven.

Het opzetten van denktanks met ondernemers uit de recreatie- en de landbouwsector, eventueel aangevuld met vertegenwoordigers van gemeenten en van de regionale partners, kan de haalbaarheid van projecten verder duidelijk maken. Verder is een gebiedscoördinator namens de overheden als aanspreekpunt nodig. Tot slot bevelen we aan om nieuwe schetsdagen te organiseren, waarbij partijen zich dienen te verzekeren van een brede samenstelling van aanwezige regionale partners. Nieuwe schetsdagen leiden ertoe dat regionale partners de creativiteit verder bij elkaar naar boven halen en er ook concretiseringsslagen op verschillende schaalniveaus met elkaar kunnen worden gemaakt. Vervolgens is het zaak om kwartiermakers voor projecten zichtbaar te krijgen die vervolgens helpen om de governance verder vorm te geven, opdat de gewenste projecten haalbaar worden en daadwerkelijk worden gerealiseerd. Het gaat dan niet alleen om governance, maar ook om het slim bundelen van financieringsstromen.

Stichting Duurzaam Groede heeft de intentie om met de regionale partners en andere belangstellenden een vervolg te geven aan dit rapport zodra dit fysiek mogelijk is.

Summary

Introduction and motivation
Duurzaam Groede approached the Science Shop of Wageningen University & Research (WUR) in 2018. The reasons for this were the UN 2030 agreement for sustainable development and the Paris climate agreement. The Science Shop of the WUR was asked to research the meaning of the different sustainability tasks for the agricultural sector and the recreation sector in West-Zeeuws-Vlaanderen (municipality of Sluis) and to formulate actions that can be taken at a certain point in time to improve things in the short, medium or long term.

The aim of this project is to make sustainability assignments (including objectives from the UN 2030 Agreement and the Paris Agreement) the starting point for regional and local policy, so that local and regional politics can take measures that increase the quality of life in the region and thus offering a future-proof perspective to residents, tourists and companies. To this end, it is important to think in possible futures and to discuss this, so that residents, businesses and administration can think about the issue and the upcoming challenges in the short term, medium term (until 2030) and long term (until 2050). An underlying goal is to raise awareness among the population of the impact and scale of the necessary transitions to overcome the sustainability challenges and the action perspectives for regional and local politics and economic sectors with regard to the challenges that lie ahead.

For West-Zeeuws-Vlaanderen, the Science Shop examined how the agricultural and recreation sectors can achieve sustainable production, sustainable energy and nature development or conservation, among other things. The following research questions are central to this research:
1. What regional and local action perspectives towards sustainability are there for agriculture and recreation in West-Zeeuws-Vlaanderen?
2. Where do agriculture and recreation accord and where do they not accord with sustainability?
3. How can unsustainable agriculture and recreation be made more sustainable?

This Science Shop project interacted with: a supervisory committee, with regional partners and with students from various disciplines within WUR. We also collaborated with students from the Amsterdam School of the Arts (AHK).

Characterization of West-Zeeuws-Vlaanderen
If we consider the last twenty years, very large sums have been invested in West-Zeeuws-Vlaanderen. At the same time, shrinkage is an important issue in West-Zeeuws-Vlaanderen. Care must be taken that the negative image of shrinkage does not predominate. There are many sustainability challenges ahead that will again require major investments. The EU Green Deal, The National Growth Fund, offer opportunities for this. In order to apply for these opportunities area and project plans need to be prepared. Then West-Zeeuws-Vlaanderen can make a claim on budgets.

Sustainability challenges
Prior to and during the research, sustainability assignments were formulated, in accordance with the UN definitions, for energy, food, economy, water and coastal defense and biodiversity, and thus also for spatial planning.

From the reports of the WUR students (Annaningdiah et al., 2019; Lattasch, 2019; Lensen, 2019; Mathu et al., 2019 and Melse et al., 2019), it can be concluded that the agricultural sector and the recreation sector are committed to making their companies more sustainable.

From these studies we conclude that sustainability is mainly aimed at:
- The own sector (not integral);
- Business scale (think little higher scale level);
- The short term (not the medium and long term).

It is clear that this is not in line with the goals of the Paris Agreement and the UN agenda. What becomes clear from the student studies into sustainability in the agricultural and recreation sector is that individual entrepreneurs are not going to manage sustainability for the area and that there is therefore a role for other parties here.

Results of the sketch day (landscape design workshop)
The ultimate goal of the future sketches is to discuss the future with the supporters and politicians and administrators, in order to arrive at options for action perspectives (often projects). The sketch day mainly served as a source of inspiration. The meeting took place under the supervision of expert process supervisors and landscape architects: Michaël van Buuren (Wageningen Environmental Research), Hans van Engen (StadgoedLandgoed) and Martine van Mourik (Talking Landscapes). They have applied the working method with the sketch barge, which was tried and tested at the former Rural Area Service (DLG). In a first round, bottlenecks, qualities and opportunities for West-Zeeuws-Vlaanderen were identified. In a second round, possible future visions for West-Zeeuws-Vlaanderen for various themes were presented. Subsequently, in a third round, more integrated future sketches were formulated for sub-areas of West-Zeeuws-Vlaanderen. Finally, it was examined with and for regional partners who could take next steps.

Three project ideas emerged from this sketch day (landscape design workshop):

1. More differentiation of the tourist-recreational offer on the coast and inland.
The coast remains the main attraction. It is desirable not to want to develop the same everywhere. Reinforcing the coast with hard and soft defenses leads to new developments in the interior: foreshore, rewilding. Creating an inland water with recreational opportunities and food forest, through inland dune formation and utilization of creek estuaries. The existing tourist-recreational development is aimed at the sandy (dunes and beach) coast. The development in West-Zeeuws-Vlaanderen is as yet one-sided: just behind and on the coast, more or less uniform 'house parks' have been developed that resemble each other to a large extent. Only a few places are able to distinguish themselves here through a more differentiated development. The proposal here is:

- Strengthen the differentiation. Growth in the immediate coastal zone is not due to more of the same (houses and parks), but through intensification in a limited number of places. In order to create more capacity and differentiation. By building higher, the accommodation capacity can be increased without more space;
- Strengthen and differentiate the level of facilities by (spatial) concentration of developments;
- Invest in widening the dune (and beach) zone in other places by stimulating dune formation. This also provides space locally for a completely different tourist-recreational typology (dune houses, beach houses, creek-estuary houses, etc.);
- Keep the agricultural, open areas just behind the dunes "green" and "open";
- Put everything in the service of enriching and differentiating the recreational offer, without slaughtering the goose that lays the golden eggs;
- Pursue the development of dunes and creek estuaries because this also offers ecologically interesting potential. In this way conditions can arise in several places, such as in and around the Zwin.

2. Restoration of the central area with creeks as green freshwater reservoirs.
This involves the restoration of creeks as green (ecolodges, food forest) freshwater reservoirs (including the use of freshwater bubbles and construction of a freshwater conservation basin). The current creeks can be used as a freshwater reservoir for agriculture, combined with nature development and recreation. Cycling and walking paths (routes) be developed along the creeks to get from the coast to the hinterland. The creeks are used as freshwater storage for the area. The creeks widen and have shallow banks. This way they can store more fresh water. Herb-rich strips, reed beds, coppice forests, pilot whales and riparian forests come along the creeks. There are various ways to design the creeks: for example strips along the creeks or blocks. In some places in the robust creeks there may be room for small-scale housing or holiday homes. Recreation routes can be linked to the creeks or just follow the other landscape patterns.

Research is required in advance into the consequences of freshwater storage in the creeks. What is the influence on the water balance (and the freshwater bubble)? Possibilities for thermal energy (cold network, etc.) can also be investigated. The State-Spanish line with creek ridges also offers great possibilities. Agriculture and the waterboard are the first target groups to take this initiative further.

3. Use of linies and old creek ridges in the integral border zone.
The following recommendations can be done:

- Use the pattern of old Linies and cricket systems as the basis for a new water management system: the Waterhouderij. In particular, the Line van Oostburg and the Passa-geulelinie and to a lesser extent the Bedmar Line create a connecting line between Zwin and the Braakman. At Bakkersdam there is an important division of the channel pattern towards Flanders.
- Try to conserve the freshwater better in the border zone. The superficial discharge of Flemish (polder) water on the Western Scheldt will be halted by means of drainage or pumps. Named by name for drainage at Nol Zeven Sluis, Braakman Sluis, pumping station Number One. Come to a local "Water Farm".
- Name an area for storage of excess precipitation and excess water during extreme precipitation and let that area also be a buffer for dry periods so that water can be supplied from here to flanking agricultural areas.
- Develop new forests, especially in the small-scale landscape around the border south of the lines. Connect with existing structures at De Braakman. The forests are an important component for the capture of CO2. Agriculture gets better moisture supply. Important role for agriculture in CO2 sequestration in the soil (e.g. by means of green manure). Is important for soil fertility but also in water balance / moisture supply capacity. All things considered, a coalition, based on shared interests, between: agriculture; nature; water board and recreation is conceivable. Also look for cooperation and overlapping interests with Flanders, such as an art route or other initiatives in cultural history, but also with regards to domains such as public transport and water management.

Conclusions, recommendations and further process
Finally, the research questions can be answered in a concluding and conclusive way. This study first of all examined where agriculture and recreation are and are not consistent with sustainability. Five research reports and accompanying PowerPoint presentations by WUR students showed that agriculture and recreation are mainly sustainable for their own sector, at company level, in the short term. Agriculture and recreation in West-Zeeuws-Vlaanderen can be made even more sustainable by involving sectors and sustainability tasks more closely (integrally) at area level in West-Zeeuws-Vlaanderen. How this could be done is shown in three regional and local action perspectives towards sustainability for agriculture and recreation in West-Zeeuws-Vlaanderen, including multiple sustainability challenges for food, green energy and climate adaptation:

1. More differentiation of the tourist-recreational offer on the coast and inland;
2. Restoration of the central area with creeks as green freshwater reservoirs;
3. Use of old creek ridges in the integral border zone.

Further process
As stated earlier, the project is not actually finished, but the process is only starting. It is important that the presented opportunities can be elaborated and used in collaboration with the important NGOs and active resident groups in the area and their representatives. This will provide a context for individual ambitions and initiatives.

The setting up of think tanks with entrepreneurs from the recreation and agricultural sector, possibly supplemented by representatives of municipalities and regional partners, can further explore the feasibility of the projects. It is also desirable to have an area coordinator on behalf of the authorities as a contact point. Finally, we recommend organizing new sketching days, whereby parties must ensure a broad composition of regional partners present. New sketching days mean that regional partners bring out creativity together and that concrete steps can also be made with each other at different scales. Subsequently, it is important to make project leaders visible, which then help to further shape the governance, so that the desired projects become feasible and actually realized. It is not just about governance, but also about clever bundling of financing flows.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

West-Zeeuws-Vlaanderen staat volop in de belangstelling: demografische krimp, teruglopende voorzieningen zoals scholen en infrastructuur, een groeiend aantal recreanten en toeristen en een groeiende recreatiesector, toename van duurzame energie, een opschalende landbouw, veranderingen in natuur en landschap. Op tal van terreinen is er beweging en discussie. Wat betekent dit alles voor de toekomst van West-Zeeuws-Vlaanderen? Hoe ziet West-Zeeuws-Vlaanderen eruit in 2030 en hoe in 2050?

Afbeelding 1 West-Zeeuws-Vlaanderen (Bron: www.viervaart.nl & www.fietsknooppunten.eu/informatie-over-west-zeeuws-vlaanderen.html).

Duurzaam Groede benaderde de Wetenschapswinkel van Wageningen University & Research (WUR) in 2018. Aanleiding vormden het VN-akkoord 2030 voor duurzame ontwikkeling en het Klimaatakkoord van Parijs. Gevraagd werd wat de verschillende duurzaamheidsopgaven voor de agrarische sector en de recreatiesector in West-Zeeuws-Vlaanderen (gemeente Sluis) betekenen en wat op welk moment kan worden ondernomen om op korte, middellange of lange termijn een toekomstperspectief te schetsen.

Toegelicht wordt eerst wie Duurzaam Groede en de Wetenschapswinkel van de WUR zijn. Verdere toelichting over de karakterisering van West-Zeeuws-Vlaanderen en de landbouw- en recreatiesector volgt in hoofdstuk 2. De duurzaamheidsopgaven lichten we in hoofdstuk 3 verder toe.

Duurzaam Groede (zie ook de website van Duurzaam Groede: https://www.duurzaamgroede.nl/) is een stichting die in 2014 is opgericht. Duurzaam Groede bestaat uit een groep burgers, met diverse politieke en maatschappelijke achtergrond, die van mening is dat alleen door actieve deelname van burgers het proces om te komen tot een duurzame samenleving, kans van slagen heeft. Onder duurzame ontwikkeling verstaat Duurzaam Groede een ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Thema's waar Duurzaam Groede zich op richt, zijn voedsel, energiebesparing en -opwekking, regionale economie voor regionale ontwikkeling, te realiseren via burgerparticipatie.

De Wetenschapswinkel van de WUR ondersteunt maatschappelijke organisaties die zelf niet voldoende financieel draagkrachtig zijn met onderzoek. De wetenschapswinkel laat onderzoek verrichten door onderzoekers van de WUR met beperkte financiële middelen en doet dat onder meer door naast onderzoekers van de WUR vooral ook studenten in te zetten.

1.2 Doelstelling

Het doel van dit project is om duurzaamheidsopgaven (waaronder doelstellingen uit het VN-akkoord 2030 en het Akkoord van Parijs) als uitgangspunt van regionaal en lokaal beleid te maken, opdat de lokale en regionale politiek maatregelen kan nemen die de leefbaarheid van de regio vergroten en daarmee een toekomstbestendig perspectief kan bieden aan bewoners, toeristen en bedrijven. Hiertoe is het van belang om in mogelijke toekomsten te denken en dat in bespreking te brengen, waarop bewoners, bedrijven en bestuur kunnen nadenken over het vraagstuk en de komende opgaven op korte termijn, middellange termijn (tot 2030) en lange termijn (tot 2050). Een onderliggend doel is bewustwording bij de bevolking creëren over de impact en omvang van de benodigde transities voor de duurzaamheidsopgaven en de handelingsperspectieven voor regionale en lokale politiek en economische sectoren met betrekking tot de uitdagingen die voor hen liggen.

1.3 Vraagstelling

De vraag van Duurzaam Groede sprak de Wetenschapswinkel van de WUR aan omdat Duurzaam Groede denkt in termen van kansen en perspectieven. Voor West-Zeeuws-Vlaanderen gaat de Wetenschapswinkel na hoe de sectoren landbouw en recreatie onder meer tot duurzame productie, duurzame energie en natuurontwikkeling of -behoud kunnen komen. De volgende onderzoekvragen staan hierbij centraal:

1. Welke regionale en lokale handelingsperspectieven richting duurzaamheid zijn er voor de landbouw en recreatie in West-Zeeuws-Vlaanderen?
2. Waar stroken landbouw en recreatie wel en waar niet met duurzaamheid?
3. Hoe kunnen de niet-duurzame landbouw en recreatie duurzamer worden gemaakt?

1.4 Aanpak

In dit Wetenschapswinkelproject is interactief gewerkt met een begeleidingscommissie, met regionale partners en met studenten van verschillende studierichtingen binnen de WUR. Ook is met studenten van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK) samengewerkt. Deze samenwerkingsconstructies zullen in deze paragraaf nog verder worden toegelicht. De samenwerkingsverbanden hebben elkaar op verschillende momenten in het project beïnvloed. In onderstaand kader is chronologisch een aantal interactiemomenten binnen het project weergegeven.

Kader 1: chronologische interactiemomenten

10/10/2018:	kennismakingsbijeenkomst met regionale partners
05/04/2019:	eerste vergadering begeleidingscommissie
09/05/2019:	Presentatie over mate van duurzaamheid van de landbouw in West-Zeeuws-Vlaanderen: rapport Feed the Future. Making the farming practices in West-Zeeuws-Vlaanderen green and future proof by Lotte Mathu, Jeroen Wanders, Xun Juan, Ruth-Amoako-Adusei, Bent Lasse Elvers (ACT 2234)/
19/06/2019:	Presentatie over mate van duurzaamheid van energie in West-Zeeuws-Vlaanderen: rapport Energy Transition in West-Zeeuws-Vlaanderen by Levien Melse, Rick Verkooijen, Jordi Vanes, Emile Longayroux en Noëlle Douveiri (ETE (Environmental Technology) 25812).
19/06/2019:	Presentatie over mate van duurzaamheid van recreatie en toerisme in West-Zeeuws-Vlaanderen: rapport Environmental sustainability in nature-based recreation companies in West-Zeeuws-Vlaanderen by Julia Lattasch.
04/07/2019:	Presentatie over governance in West-Zeeuws-Vlaanderen: rapport Regional Level: Governance and strategy for green and future-proof West-Zeeuws-Vlaanderen by Lucas Do, Martijn Stehouwer, Marieke de Jong, Zoë Hoogstra, Diniati Annaningdiah, Jof den Heeten, Sifra Tempelman (ACT 2308).
11/07/2019:	tweede vergadering met wetenschappelijke begeleidingscommissie en terugkoppeling naar regionale partners tijdens bijeenkomst in Waterdunen
29/08/2019:	Presentatie over mate van duurzaamheid van recreatie en toerisme in West-Zeeuws-Vlaanderen: rapport Spatial tourism development in Cadzand-Bad: A policy arrangement approach by Anaïs Lensen (WUR and Breda University of applied sciences).
08/11/2019	Regiopresentatie van Duurzaam Groede bij Babylon 3
26/11/2019	Studentpresentaties bij AHK te Amsterdam
28/02/2020	Schetsdag met landschapsarchitecten in Groede

Bijeenkomst met regionale partners
Duurzaam Groede wilde de regionale partners goed bij het onderzoek betrekken, omdat de regionale partners uiteindelijk degenen zijn die duurzaamheid met hun keuzes kunnen realiseren. Daarom werd contact gelegd met vertegenwoordigers van tal van organisaties zoals ZLTO, Recron, Zeeuwse Milieu Federatie, Zeeuws Landschap, natuurvereniging Het Duumpje, Impuls Zeeland en New Babylon 3. Daarnaast ondersteunt zowel de gemeente Sluis als de provincie Zeeland dit gezamenlijke initiatief.

In oktober 2018 is er een bijenkomst in Groede geweest met vertegenwoordigers van de regionale partners om het project aan te kondigen en medewerking te vragen voor studentonderzoeken in de regio. Hierna heeft het helaas tot maart 2019 geduurd om daadwerkelijk studenten te kunnen vinden die met deelopdrachten voor dit project onderzoek gingen verrichten.

Studenten van de WUR
Met zowel bachelor- als masterstudenten van de WUR is in beeld gebracht in hoeverre ondernemers binnen de landbouw- en toerismesector momenteel invulling geven aan duurzaamheid. Negentien studenten hebben van maart 2019 tot augustus 2019 interviews afgenomen over landbouw, recreatie, energie en natuur en landschap. Dit resulteerde in vijf rapporten over landbouw (Mathu et al., 2019), recreatie (Lattasch, 2019; Lensen, 2019), energie (Melse et al., 2019) en over de governance-strategie (Annaningdiah et al., 2019). Voor een beschouwing op de resultaten hiervan wordt verwezen naar hoofdstuk 3. Naast rapportages hebben de studenten powerpointpresentaties gemaakt. Contactpersonen van Duurzaam Groede en de coördinator van de Wetenschapswinkel hebben enkele van deze presentaties bijgewoond.

Studenten van de AHK
Tijdens de tweede vergadering met de begeleidingscommissie in juli 2019 in Waterdunen werd het inschakelen van landschapsarchitecten voor het schetsen van mogelijke toekomstscenario's benadrukt. Ook in het projectplan stond het inschakelen van studenten landschapsarchitectuur gepland. Via onze contactpersonen bij Duurzaam Groede kwamen we erachter dat er al studenten landschapsarchitectuur en bouwkunde van de Academie voor Bouwkunst van de Amsterdamse Hogeschool voor Kunsten (AHK) in zes projecten bezig waren om prikkelende, toekomstige ontwerpen voor West-Zeeuws-Vlaanderen te maken. Vanuit dit project is daarom contact gelegd met AHK om te vernemen wat de achtergrond van deze studentopdrachten was.

De studentopdrachten van de AHK komen voort uit een samenwerking in een stedenband tussen de gemeenten Amsterdam, Sluis, Heerlen en Delfzijl, waarbij de gemeente Amsterdam verantwoordelijkheid toont rond het thema 'Krimp'. In opdracht van de programmasecretaris van de Stedenband, Diana Janssen, vroeg het toenmalig hoofd van de Masteropleiding landschapsarchitectuur, Maike van Stiphout, de studenten welke kansen krimp biedt voor de gemeente Sluis. Dit leidde tot zes individuele, inspirerende uitwerkingen van studenten landschapsarchitectuur en stedenbouwkunde in de vorm van posters, maquettes, demonstratiefilmpjes en powerpointpresentaties. Beschrijvingen en weergaven van het postermateriaal zijn te vinden in Bijlage 2. De opdrachten werden op de avond van 26 november 2019 gepresenteerd door de studenten bij de AHK. Joost Schrijnen, betrokken als adviseur voor dit project namens Duurzaam Groede, en Marcel Pleijte (projectleider) hebben deze presentaties gevolgd. Joost Schrijnen heeft vervolgens aangegeven wat geleerd kan worden van het werk van de landschapsarchitecten en studenten Stedenbouwkunde. De vrijheid van interpretatie die ontwerpers nemen, is volgens Schrijnen een motor voor toekomst-denken. Ze laten zien wat het denken over 'mogelijke' toekomsten vermag. Of die toekomsten waarschijnlijk zijn, is natuurlijk ook nog een vraag, maar minder de onderzoeksvraag, al is dat wel verschillend voor de verschillende studenten. Wat bij alle ontwerpoefeningen aan de orde is, behalve bij de laatste, is dat het historisch perspectief van West-Zeeuws-Vlaanderen een enorme inspiratiebron is voor het denken over de toekomst. Daarin komen waarden en betekenissen die nu ergens in het landschap verscholen zijn, weer boven drijven. Analyse van de geschiedenis en elementen daarvan in een nieuw context plaatsen, is steeds aan de orde in de ontwerpoefeningen. Bijvoorbeeld: verzachten van harde grenzen, die voortkwamen uit een bepaalde opvatting over veiligheid, doordenken van de grondslagen voor de landbouw vanuit een natuurlijker begrip voor bodem of voor zoet en zout, circulariteit in productie en consumptie introduceren, verrijken van toeristische verblijfsconcepten en recreatiemogelijkheden.

De beelden zeggen daarbij meer dan alleen de woorden, al moet je ze volgens Schrijnen niet als 'plannen' lezen. Is dat behulpzaam bij het gesprek over West-Zeeuws-Vlaanderen zoals voorgestaan door Duurzaam Groede? Niet direct in aansluiting op de huidige context en politieke aandacht of maatschappelijke opgaven. Wel als inspiratiebron voor het denken over transities op de lange termijn, op zoek naar handelingsperspectieven daarvoor. Een compilatie van deze gedachten zou behulpzaam kunnen zijn bij het gesprek over Duurzaam Groede, als er van tevoren ook een aantal agenda- en discussiepunten uit worden gehaald.

Duurzaam Groede presenteert tijdens bijeenkomst van Stichting New Babylon 3
Op 8 november 2019 hebben twee contactpersonen van Duurzaam Groede en Marcel Pleijte het project gepresenteerd tijdens een bijeenkomst van Stichting New Babylon 3, die een zienswijze biedt op het leven zoals dat in de toekomst in West-Zeeuws-Vlaanderen en de regio zou kunnen ontstaan. De eerste ideeën voor toekomstschetsen en mogelijke ontwikkelrichtingen voor West-Zeeuws-Vlaanderen zijn aan regionale partners en bewoners voorgelegd voor draagvlak en om verbinding te maken met welke toekomstige projecten zij invulling kunnen gaan geven aan een duurzamer West-Zeeuws-Vlaanderen.

Schetsdag: samen toekomstbeelden schetsen
Eind februari 2020 organiseerden Duurzaam Groede en WUR een schetsdag. Het doel van deze dag was om met regionale partners of stakeholders mogelijke toekomsten te schetsen voor een duurzaam West-Zeeuws-Vlaanderen. Om wat los te komen van de huidige situatie, richtten we ons op de middellange (2030) en lange termijn (2050), waardoor de mogelijke richtingen waarin de regio zich zou kunnen ontwikkelen, duidelijker werden. De schetsdag werd begeleid door drie begeleiders die allen bij de voormalige Dienst Landelijk Gebied werkten met 'de Schetsschuit': een methode voor ontwerp en participatie via ateliers. De schetsdag heeft drie mogelijke ontwikkelscenario's opgeleverd. Hier gaat in dit rapport relatief veel aandacht naar uit (zie hoofdstuk 4).

In dit rapport ligt de nadruk op de ontwikkelscenario's of schetsen. Deze scenario's zijn nog verre van af. Het doel is om met behulp van deze schetsen gesprekken aan te gaan met achterbannen en politiek en bestuurlijk verantwoordelijken over de toekomst, om tot opties voor handelingsperspectieven te komen. Kortom, de scenario's zijn bedoeld als inspiratiebron.

Nog te houden publieksbijeenkomst
Duurzaam Groede wilde na de schetsdag dit rapport presenteren tijdens een publieksbijeenkomst. Vanwege COVID-19 heeft Duurzaam Groede nog geen publieksbijeenkomst kunnen plannen. Ook de afronding van het rapport liep vertraging op. Dit rapport markeert het eindresultaat van het wetenschapswinkelproject waarbinnen dit rapport is opgesteld en hopelijk worden de toekomstschetsen verder opgepakt en uitgewerkt door de regionale partners. Het wetenschapswinkelproject is af, maar het proces is nog maar net begonnen. De ambitie in dit project om na te gaan welke toekomstschetsen sympathie genieten van de regionale partners is deels gerealiseerd en daarmee deels ook niet. De regionale partners die op de schetsdag aanwezig waren, hebben zich kunnen uitspreken. De niet-aanwezige regionale partners niet. Die zullen hopelijk via het rapport en de geplande publieksbijeenkomst bereikt worden. En ook dan is nog de conclusie dat hier zich niet al meteen gebiedsprojecten zullen uitkristalliseren. Als zich een paar beginprojecten ontvouwen die de regiopartners en de bewoners verder enthousiasmeren, zullen andere projecten later volgen. Eigenlijk is de conclusie dat er nog wel wat van dergelijke schetsdagen nodig zijn om tot elkaar te komen en met elkaar creatief van gedachten te wisselen. Een mogelijk vervolg hiertoe met meerdere schetssessies kunnen wij bieden via een nieuw onderzoeksproject voor klimaatadaptatie in het landelijk gebied, waarvoor wij voor een groot deel de financiering al hebben kunnen regelen. Het is aan de regionale partners wat zij met onze handreiking gaan doen.

1.5 Leeswijzer

Dit rapport start met een korte karakterisering van het gebied en van de landbouw- en recreatiesector (hoofdstuk 2). Dan volgen in hoofdstuk 3 eerst de bevindingen over de huidige stand van zaken omtrent duurzaamheid van de landbouw- en recreatiesector. Het hoofdstuk wordt afgesloten met bevindingen hoe scenariodenken kan helpen om toekomstschetsen te maken voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Daarbij worden veel ontwerpprincipes meegegeven die kunnen worden ingebracht bij het maken van toekomstschetsen. Het echte scenariodenken is in dit onderzoek niet uitgevoerd. Dit hoofdstuk reikt wel een methodiek aan hoe dit alsnog zou kunnen gebeuren. Hoofdstuk 4 biedt de resultaten van een toekomst-schetsdag, gehouden eind februari 2020. Tijdens deze schetsdag zijn met regionale partners knelpunten, kwaliteiten en kansen voor het gebied van West-Zeeuws Vlaanderen weergegeven. Dit is vervolgens de opmaat geweest om tot drie schetsen te komen voor deelgebieden in West-Zeeuws-Vlaanderen. Tot slot wordt in hoofdstuk 5 gereflecteerd op mogelijke vervolgstappen na het verschijnen van dit rapport met de toekomstschetsen.

2 Karakterisering West-Zeeuws-Vlaanderen

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een karakterisering van West-Zeeuws-Vlaanderen gegeven. Allereerst geven we een landschappelijke karakterisering van het gebied, om vervolgens de landbouw- en recreatiesector in West-Zeeuws-Vlaanderen te omschrijven. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overallbeeld over de ontwikkelingen de afgelopen 25 jaar in West-Zeeuws-Vlaanderen en de mogelijke lessen die meegenomen kunnen worden naar de toekomstopgaven.

2.2 Landschappelijke karakterisering van het gebied

West-Zeeuws-Vlaanderen is vooral een open polderlandschap, dat in stappen is ingedijkt. Het patroon van geulen en dijken in het open polderlandschap laat zien dat het land in kleine stapjes op de zee is heroverd (CLO, 2009). Er zijn drie oudere polderkernen te onderscheiden met een onregelmatig dijk- en kavelpatroon: Groede, Cadzand en Biervliet. Tussen deze oude kernen liepen geulen die vanaf de 15^{e} eeuw werden ingedijkt. Restanten van dit krekenstelsel zijn onder meer het Zwin, de Zwinpolder en de Passageule-Linie.

De historische landschapselementen en het schaalcontrast vormen de kernkwaliteiten (CLO, 2009; H+N+S Landschapsarchitecten, 2003; Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ (2006; provincie Zeeland, 2006).

Bij historische landschapselementen gaat het om geulen en dijken en verdedigingswerken van de Staats-Spaanse Linies. De verdedigingswerken van de Staats-Spaanse Linies zijn aangelegd in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. De vestingen, forten en liniedijken sluiten aan op het dijken- en geulenpatroon, omdat het water een belangrijk element was in de strijd. De verdedigingslijn was afwisselend onder Staats- dan wel Spaans gezag. De ontwikkeling ging hand in hand met bedijkingen en inundaties van polders.

Bij schaalcontrast gaat het om het schaalcontrast tussen open polderland, de kuststrook (een smalle kuststrook: strand, duinenrij, binnenduinrand) en het kleinschalig dekzandlandschap. West Zeeuws-Vlaanderen heeft grotendeels een zeer open karakter. Alleen rond de dorpen en stadjes en in gebieden met veel bomenrijen is het landschap minder open. Dat laatste is vooral het geval in het oostelijke deel van de Cadzandpolder, het gebied ten zuidoosten van Breskens en het dekzandgebied ten zuiden van Aardenburg.

Deze kernkwaliteiten dienen mede sturend te blijven voor de (verdere) gebiedsontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen.

West-Zeeuws-Vlaanderen is verder goed te typeren aan de hand van de beschrijving van de VVV Zeeland (nu opgegaan in Zeeland.com) die wordt beheerd door de Provincie Zeeland. (https://www.zeeland.com/nl-nl/visit/eilanden/zeeuws-vlaanderen/west-zeeuws-vlaanderen).

West-Zeeuws-Vlaanderen is omgeven door de Westerschelde en de Noordzee. Het is een geliefde bestemming voor badgasten en natuurliefhebbers. Met de ligging tegen België aan heeft het een bourgondische sfeer. De stranden, duinen en uitgestrekte polders hebben een typisch Zeeuws karakter. Oude polders, dijken, natuurgebieden en stranden wisselen elkaar af. Sporen van de strijd tegen het water zijn overal in het West-Zeeuws-Vlaamse landschap zichtbaar, in de vorm van dijken, kreken en kreekrestanten. Kenmerkend voor de streek zijn de uitgestrekte stranden, hoge populieren

op de dijken, oneindige landweggetjes met oude knotwilgen, natte graslanden, schorren, slikken en duinen. De natuur in West-Zeeuws-Vlaanderen is grotendeels gevormd door het water. Er zijn drie belangrijke natuurgebieden: Het Zwin, de Verdronken Zwarte Polder en Waterdunen. West-Zeeuws-Vlaanderen biedt goede mogelijkheden om te wandelen en te fietsen.

West-Zeeuws-Vlaanderen is voor recreanten en toeristen ook aantrekkelijk vanuit cultuurhistorisch oogpunt. In de vroege middeleeuwen behoorde West-Zeeuws-Vlaanderen tot het Frankische rijk. De Franken hadden de macht van de Romeinen in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden overgenomen. Veel mensen woonden er niet. Aardenburg is de oudste stad van Zeeland. Tijdens de vele opgravingen zijn vooral overblijfselen uit de Romeinse tijd gevonden.

De dertiende eeuw was een bloeitijd voor het gebied. Uit het veen, dat ooit was overspoeld door de zee en daardoor doordrenkt van natrium, kon door verbranding zout worden gewonnen. Een kenmerkende economische activiteit voor de Middeleeuwen. Dit zout vond vooral in Vlaamse steden een gewillig afzetgebied. De afgravingen van het veen hadden tal van overstromingsrampen tot gevolg. In 1515 werd deze manier van zoutwinning dan ook verboden in Zeeland.

Het oostelijke en westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen werd gescheiden door De Braakman, een oude zeearm. Na de Romeinse tijd is het gebied vermoedelijk geheel of grotendeels verlaten. Er brak een tijd aan van overstromingen, waardoor een waddengebied ontstond. Veel van de dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen waren vroeger eilanden. Het gebied werd regelmatig overspoeld door het wassende water. Vooral de Sint Elizabethsvloeden aan het begin van de 15^{e} eeuw richtten veel schade aan. Tal van dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen zijn in het verleden verdwenen in de zee.

Langzaam maar zeker groeiden de steden. Dijken werden opgehoogd en verbeterd. Eerst door monniken van abdijen uit Vlaanderen, later door burgerlijke overheden en particuliere maatschappijen. Dammen en sluizen werden aangelegd. Het platteland werd bebouwd en leverde veel geld op. Kastelen, boerderijen, bruggen, kloosters en wegen werden gebouwd. En er ontstonden nieuwe nederzettingen, zoals Cadzand en Groede.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) bouwden de strijdende partijen – de Noordelijke Nederlanden versus de Spaanse kroon – een serie verdedigingswerken: de Staats-Spaanse Linies. De militaire verdedigingswerken zijn nog goed zichtbaar in het landschap van West-Zeeuws-Vlaanderen. De keten van oude forten, vestingen en liniedijken kun je al fietsend of te voet ontdekken.

Naast een aantrekkelijk recreatief gebied is West-Zeeuws-Vlaanderen vooral te typeren als een agrarisch gebied. Landbouwers verbouwen er voornamelijk aardappelen, tarwe, suikerbieten, gerst, vlas en koolzaad. Veeteelt en tuinbouw zijn nauwelijks van belang, evenmin als industrie. Het gebied bestaat vooral uit zeekleipolders, die soms door kreken van elkaar gescheiden zijn. De binnendijken zijn vaak nog intact en heel bijzonder is de beplanting ervan met knotwilgen, die hier indrukwekkende vormen aannemen. Slechts het uiterste zuiden van West-Zeeuws-Vlaanderen kent enkele kleine pleistocene gebieden die het nabije Zandig Vlaanderen aankondigen.

De Westerscheldetunnel, geopend in 2003, heeft de verbinding voor veel mensen in West-Zeeuws-Vlaanderen met Walcheren verslechterd. Door de opening van de Westerscheldetunnel in 2003 ging de Veerdienst Breskens-Vlissingen met kleinere boten varen, nog slechts voor fietsers en voetgangers, en dit ook met een lagere frequentie.

West-Zeeuws-Vlaanderen (Gemeente Sluis) is een gebied zonder stedelijke agglomeratie. Het wordt wel als een perifeer krimpgebied (refs) getypeerd: een gebied dat op grotere afstand ligt van een kerngebied, dat economisch en financieel gezien minder belangrijk is en waar sprake is van demografische krimp. Wat perifeer is, wordt uiteraard ook bepaald aan welk kerngebied het wordt gerelateerd. Wanneer dit vanuit een Nederlands perspectief is met de Randstad als kerngebied, is dit anders dan vanuit een Vlaams perspectief en de dichterbij gelegen Vlaamse ruit als kerngebied. Overigens is het hele beeld op West-Zeeuws-Vlaanderen natuurlijk ook anders te framen, bijvoorbeeld als rust- en ontspanningsgebied. Het is dan niet een perifeer gebied, maar een centrum van rust

gelegen tussen vele drukke gebieden: de Randstad, De Vlaamse Ruit en de stedenband van West-Brabant. Het gaat hierbij om het mal-contramal-denken zoals landschapsarchitecten dat wel noemen: West-Zeeuws-Vlaanderen biedt dat wat de Vlaamse Ruit, de Randstad en Noord-Brabant niet meer kunnen bieden.

Daarnaast bepaalt de hardheid van grenzen ook of een gebied meer of minder perifeer is. Wanneer West-Zeeuws-Vlaanderen zich meer en meer op België kan richten, bijvoorbeeld voor mestaanvoer of afzet van landbouwproducten, gaan bepaalde stromen anders verlopen.

De gemeente Sluis telt 15 officiële kernen en een groot aantal buurtschappen. De gemeente telt 23.1608 inwoners (per 1 januari 2021) en heeft een oppervlakte van 307,01 km² (waarvan 26,74 km² water). Het gebied is overwegend agrarisch met een rand van toeristisch-recreatieve voorzieningen langs de kust. West-Zeeuws-Vlaanderen steunt daarmee op twee economische pijlers: de agrarische sector en het toerisme.

2.3 Karakterisering van de landbouw- en recreatiesector

De landbouw in West-Zeeuws-Vlaanderen had het eind jaren negentig van de vorige eeuw zwaar te verduren vanwege onder meer de liberalisering van de wereldhandel, wat de productprijzen voor bieten en suiker onder druk zette en wat vooral bij de akkerbouw zwaar aankwam. Recreatiebedrijven hadden te kleine ruimtes voor verblijfsrecreatie die bovendien kwalitatief onder de maat waren. Naast deze minpunten aan de aanbodzijde werden recreatiebedrijven aan de vraagzijde geconfronteerd met teruglopend toerisme in Zeeland. Verzilting in het landbouwgebied en tegenvallende resultaten omtrent seizoensverlenging en productverbreding (Van Rooy et al., 2006) maakten dat de landbouw en recreatie in West-Zeeuws-Vlaanderen het eind jaren negentig dus moeilijk hadden. Zowel agrariërs als recreatieondernemers zochten naar mogelijkheden om hun bedrijfsvoering gezonder te maken. Schaalvergroting was daarbij een mogelijkheid, maar ook kwaliteitsverbetering door meer specialistische producten te bieden. Agrarisch natuurbeheer, agrotoerisme, agrozorg en een opschaling van recreatiebedrijven, alle in een meer aantrekkelijke recreatieomgeving (recreatienatuur), waren hierbij oplossingsrichtingen.

Een deel van deze problemen zijn inmiddels achterhaald. De afgelopen jaren is er massaal geïnvesteerd in zowel kwaliteitsverbetering als uitbreiding van de overnachtingscapaciteit in de toeristische sector. Deze ontwikkeling heeft de discussie losgemaakt hoe ver men deze situatie kan voortzetten zonder de attractiviteit van het gebied aan te tasten.

De rol van natuur bestaat hierin vooral uit het verbeteren van de kwaliteit van het gebied, zowel om in te wonen en te werken als om in te recreëren. Hiermee neemt de aantrekkingskracht van West-Zeeuws-Vlaanderen als vestigingsgebied voor bewoners en recreatieondernemingen toe.

Projecten als Waterdunen en Zwakke Schakels betekenden voor recreatie en natuur een kwaliteitsimpuls (zie kader 2).

Kader 2: Terugblik op twintig jaar landbouw, recreatie en natuur in West-Zeeuws-Vlaanderen

De investeringsdynamiek en de handelingsperspectieven voor landbouw, recreatie en natuur zijn in West-Zeeuws-Vlaanderen erg verschillend. Successen uit het verleden kwamen omdat deze sectoren elkaar ontmoetten, vaak eerst op het visieniveau en later ook op het operationele vlak. Denk aan Kust in kleuren (Natuurbeschermingsvereniging 't Duumpje, Organisatie van Recreatieondernemers Nederland. Afdeling Zeeuws-Vlaanderen, 1998) en de integrale gebiedsvisie Natuurlijk vitaal! (Gebiedscommissie West Zeeuws-Vlaanderen, 2004). Arno Boomert, vertegenwoordiger van de RECRON en toenmalig eigenaar van camping Napoleonhoeve en Thijs Kramer, toenmalig voorman van de Zeeuwse Milieufederatie (sinds 2003 gedeputeerde van de provincie Zeeland), wisten elkaar te vinden in het besef dat het landschap het kapitaal is. Ook Cees Slager sloot zich als nieuwe eigenaar van de camping Napoleonhoeve en als eigenaar van de Molecatengroep aan bij hun gedachtegoed. In plaats van uitbreiding van verblijfsrecreatie zochten zij het in kwaliteitsverbetering. Met de integrale gebiedsvisie wilde men de negatieve sociaal-economische en demografische krimpontwikkelingen in de regio keren. De landbouw boette in aan belang en grond. Aan verblijfsrecreatie werd 165 ha ontwikkelingsruimte geboden en aan natuur 300 ha. Deze ideeën kregen de wind in de rug vanuit andere rijksoverheidsplannen. Het toenmalig ministerie van Verkeer en Waterstaat ontwikkelde het project 'Zwakke Schakels', gericht op kustversterking, waarvoor in 2007 de eerste financiële middelen vrijkwamen. Het toenmalig ministerie van VROM wees op haar beurt de kust van West-Zeeuws-Vlaanderen in de Nota Ruimte aan als voorbeeldproject ontwikkelingsplanologie en gaf het gebied destijds ook nog eens de status van Nationaal Landschap. Er werd een rood-voor-groenregeling geïntroduceerd waarbij er per ha uitbreiding en aanleg voor verblijfsrecreatie, woningbouw en bedrijventerreinen 34.000 euro in een groenfonds diende te worden gestort (Van Rooy, 2006). Ook het toenmalig ministerie van LNV werkte mee door geld te verstrekken voor het aankopen van grond. LNV had haast, omdat gelden beschikbaar waren gekomen voor natuurcompensatie van de Westerschelde, maar dan dienden deze middelen wel voor 2008 te worden uitgegeven. Het grote project Waterdunen tussen Groede en Breskens zag als integraal ontwerp van Arcadis en H+N+S het licht. Waterdunen is daarmee dus vanuit een transitie van vijftien jaar geleden ingezet. Recreatie was toen nog vooral lokaal van schaal. Eerst was sprake van recreatie bij de boer. Nu is recreatie geëxplodeerd. In de recreatiesector in West-Zeeuws-Vlaanderen krijgen ze de wellness-status. Alleen Roompot kan als grote ondernemer nog inspelen op grotere schaalvraagstukken. Tegelijkertijd is recreatie een van de slechtst georganiseerde sectoren van Nederland. Bij recreatie en toerisme lijkt het ontwikkelingsperspectief helemaal af te hangen van het individuele perspectief; er is geen collectief perspectief. Dit in tegenstelling tot de landbouw, waar zowel individueel als collectief perspectief is.

Wat de natuur betreft is het nog in uitvoering: het Zwin is gemaakt, Waterdunen is nog niet klaar. Kortom: we zijn nog met concepten bezig die twintig jaar geleden zijn ontwikkeld. We maken nu dus mee dat zaken nog worden uitgevoerd die eind jaren negentig zijn bedacht.

Vervolgens speelt nu de hamvraag voor West-Zeeuws-Vlaanderen wat de volgende slag wordt, na Waterdunen en Zwakke Schakels, om de landbouw en recreatie te verduurzamen en tot duurzame energie en natuurontwikkeling en -behoud te komen.

Wie twintig jaar terugblikt, kan concluderen dat er heel grote opgaven op het gebied van West-Zeeuws-Vlaanderen afkwamen, waarbij er geen of nauwelijks sturingspotenties vanuit de regio zelf kwamen. Het ging om (inter)nationale opgaven als de wereldhandel en de retail tussen handel in de landbouw, de kustontwikkeling in het kader van het klimaat, de Westerscheldeproblematiek en de natuurcompensatie, de realisatie van de Westerscheldetunnel met als gevolg een meer perifere ligging (pontverbinding Vlissingen en Breskens werd minder belangrijk) en de autonome demografische ontwikkeling.

Realisatie van die opgaven leverden wel processen op die hebben geleid tot veel nieuwe economie, nieuw toerisme en schaalvergroting in de landbouw, evenals nieuwe (licht) estuariene natuur.

En die processen leveren een begrijpelijke defensieve houding in sommige gelederen. Zowel met betrekking tot de veranderingen in het toeristisch profiel en de daaruit volgende verstedelijking, als met betrekking tot natuurontwikkeling ten koste van landbouwgrond.

Wat verder opvalt, is het complex van tijd: 1998 was de start van *Kust in Kleuren* (Natuurbeschermingsvereniging 't Duumpje, Organisatie van Recreatieondernemers Nederland. Afdeling Zeeuws-Vlaanderen, 1998) en we zijn 23 jaar later nog niet klaar. Intussen worden wel de toeristische revenuen geplukt in Cadzand en Nieuwvliet en de toeristische revenuen voor Breskens komen er ook

aan, terwijl de natuur nog altijd moet worden opgeleverd. In feite is de natuurontwikkeling zowel drager voor de Westerschelde-natuurcompensatie als drager voor de toeristische impuls die het gebied nu krijgt. Al die bezoekers willen ook wat gaan doen!

Natuurlijk Vitaal (Gebiedscommissie West Zeeuwsch-Vlaanderen, 2004) heeft het proces destijds vooral bestuurlijk gestuurd en is bijna uitgewerkt. Het is misschien wel de hoogste tijd voor een gesprek over, en een denkwerk voor, *Natuurlijk Vitaal 2.0?*! Dit onderzoek kan dit ondersteunen.

Het politieke en maatschappelijke klimaat is de afgelopen 25 jaar veranderd. Gevestigde vormen van wetenschappelijke expertise en beleidsadvisering worden steeds vaker ter discussie gesteld door kritische burgers en door overheidsinstanties zelf (KNAW, 2013).

In het milieu- en duurzaamheidsbeleid verandert de sturing van top-down naar governance met behulp van netwerken. De implementatie van het duurzaamheidsbeleid vraagt niet alleen om een sterke wetenschappelijke basis, maar in toenemende mate ook om de erkenning van andere kennis, te weten die van burgers, bedrijven en lokale gemeenschappen. Een manier om de wetenschappelijke benadering te behouden en tegelijkertijd grotere legitimiteit van andere kennis te borgen, is het opnieuw vormgeven van de relatie tussen wetenschap en beleid. Bijvoorbeeld door een transparante aanpak van beleidsadvisering, meer cocreatie tussen wetenschappers, beleidsmakers en burgers, nieuwe organisatievormen om met deze cocreatie om te gaan en manieren waarop burgers zelf onderzoek kunnen doen of kunnen bijdragen aan wetenschappelijke bewijsvoering. Het werken met ontwerpateliers kan hierbij uitkomst bieden. Deze wijze van werken sluit bovendien aan bij de doelen en opzet van de Omgevingswet.

2.4 Les voor de toekomst van overallbeeld verleden en heden

Het overallbeeld is dat het Rijk en de provincies grote investeringen hebben gedaan in West-Zeeuws-Vlaanderen: kustversterking, de tunnel, Waterdunen en dat de vrijheidsgraden voor de bevolking om te kiezen of zij deze ontwikkelingen wel wilden, niet groot waren. Kortom: er was geen keuze om nee te zeggen. Overigens is dit beeld te nuanceren. *Kust in kleuren* is aan te merken als een privaat initiatief van recreatieondernemers met natuurvereniging 't Duumpje. Daarna volgden veel projecten met stevige overheidssturing: Zwakke Schakels, de Staats-Spaanse Linies, natuurcompensatie voor de Westerschelde, Gebiedsontwikkelingen als Waterdunen. Maar eveneens waren er grote private investeringen in het toerisme.

Ook bij de overheidsinitiatieven wordt overigens wel degelijk nagegaan hoe zoveel mogelijk publieke en private belangen zo gunstig mogelijk met elkaar zijn mee te koppelen. Neem de Hedwigepolder. Ook daar wordt nu geprobeerd om er toeristisch zo goed mogelijk op in te spelen.

Wat volgens sommigen opvalt, is dat na *Kust en Kleuren* de ontwikkelingen allemaal met geld van anderen zijn gestuurd en niet met eigen ambities vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen. Het beeld zou zijn dat de lagere overheden worden gedwongen door hogere overheden: de EU, de nationale overheid. Dit valt voor Waterdunen en bijvoorbeeld de aanleg van de tunnel te relativeren.

Als we de laatste twintig jaar in beschouwing nemen, zijn er zeer grote bedragen geïnvesteerd in West- Zeeuws-Vlaanderen. Tegelijk hebben we het over krimp en wordt West-Zeeuws-Vlaanderen hiermee sterk geframed. Daarbij dient opgepast te worden dat het negatieve beeld van krimp niet gaat overheersen. West-Zeeuws-Vlaanderen dient uit de 'krimp-kramp' te komen. Er liggen tal van duurzaamheidsopgaven in het vooruitzicht die wederom grote investeringen zullen vergen. The EU-Green Deal en Het Groeifonds bieden hiervoor mogelijkheden. Dan moet het gebied wel gebieds- en projectplannen hebben. Dan kan het gebied een claim leggen op budgetten.

In het volgende hoofdstuk wordt verduidelijkt dat tal van andere duurzaamheidsopgaven nu en in de toekomst op West-Zeeuws-Vlaanderen afkomen: de energietransitie, verdere klimaatveranderingen, Vlaamse baaien, zoetwateropgave, circulaire landbouw en circulaire economie.

3 Duurzaamheidsopgaven

3.1 Inleiding

Voorafgaand aan en tijdens het onderzoek zijn allerlei duurzaamheidsopgaven geformuleerd voor energie, voedsel, economie, water en kustverdediging en biodiversiteit en daarmee ook voor de ruimtelijke inrichting:

1. Fossiele brandstoffen dienen vervangen te worden door duurzamere vormen van energie, zoals zonne-energie en windenergie.
2. Bij voedsel is de vraag of we kunnen komen tot voedingspatronen met minder dierlijke producten, kringlooplandbouw, koolstof-vastleggende landbouw en duurzaam bodembeheer.
3. Het promoten van een circulaire economie, met duurzame kringlopen.
4. Klimaatadaptatie en mitigatie: inspelen op zeespiegelstijging, verzilting en verdroging/wateroverlast.

Vanuit nationaal en internationaal beleid worden er momenteel allerlei opgaven over regio's 'uitgestort' en aan de betrokkenen in de regio's is het vervolgens om die opgaven te realiseren en zo mogelijk af te stemmen.

Uit de rapporten van de studenten van de WUR (Annaningdiah et al., 2019; Lattasch, 2019; Lensen, 2019; Mathu et al., 2019 en Melse et al., 2019) valt te concluderen dat de landbouwsector en de recreatiesector inzetten op verduurzamen van hun bedrijven. Hierbij zijn wel kanttekeningen te maken.

De verduurzaming is:

- Vooral op de eigen sector gericht (niet integraal);
- Vooral op bedrijfsschaal gericht (weinig schaalniveau denken);
- Vooral op de korte termijn gericht (niet op de middellange en lange termijn).

Dat dit niet aansluit bij de doelen van het Parijs Akkoord en de VN-agenda mag duidelijk zijn. Wat uit de studentonderzoeken naar duurzaamheid in de landbouw- en recreatiesector duidelijk wordt, is dat de individuele ondernemers verduurzaming niet gaan managen voor gebied dat het bedrijfsperceel overstijgt, het gebied van West-Zeeuws-Vlaanderen, of voor nog grotere regio's of voor de ketens.

Tabel 1 Invulling van verduurzaming in West-Zeeuws-Vlaanderen en benodigde invulling vanuit het Parijs Akkoord en de VN-agenda.

Invulling verduurzaming vanuit de landbouw- en recreatiesector in West Zeeuws Vlaanderen	Benodigde invulling verduurzaming vanuit het Parijs Akkoord en de VN-agenda
Gericht op de eigen sector: sectoraal denken	Integraal denken: over sectoren heen
Gericht op de eigen bedrijfsschaal	Ook gebiedsschaal denken: • Gebieden in en om kernen (concrete doelen op microniveau) • Gebied van West-Zeeuws-Vlaanderen (mesoniveau) • Gebied van de Zuidwestelijke Delta (abstracte doelen op macroniveau) De opgave is om West-Zeeuws-Vlaanderen te benaderen op verschillende schaalniveaus: • ***macro-schaalniveau:*** een analyse van West-Zeeuws-Vlaanderen als regio tussen andere regio's: de Vlaamse Ruit, De Randstad en de Zandstad (Brabantse verstedelijking). Het gaat hierbij om het mal-contramal-denken zoals landschapsarchitecten dat wel noemen: West-Zeeuws-Vlaanderen biedt dat wat de Vlaamse Ruit, de Randstad en de Zandstad niet meer kunnen bieden. • ***meso-schaalniveau:*** een analyse van West-Zeeuws-Vlaanderen op eigen regioniveau. Hoe is de regio-ontwikkeling tot nu toe te typeren? Is sprake van een netwerkstad met verbindingen naar het binnenland? Of is sprake van een kuststrookstad die niet in verbinding staat met het achterland? Wordt uitbreiding van recreatie en toerisme gezocht tien kilometer naar binnen in het achterland van Cadzand-Bad of liggen er ook nog kansen aan de kust zelf door bijvoorbeeld over te gaan tot herstructurering? Is er nog wel sprake van een krekenlandschap of vraagt verdroging om introductie van nieuwe oude kreken? Et cetera. Zo'n analyse door landschapsarchitecten helpt ons om eigen stellingen om te kunnen zetten naar ontwerpprincipes: sluit het aan bij bestaande ontwikkelingen of dient er iets geheel nieuws ontwikkeld te worden? Wat betekent het als recreatie en toerisme blijven groeien? De tijdelijke bewoning door seizoenarbeiders neemt toe. Gaan zij ook blijven? • ***micro-schaalniveau:*** een analyse van West-Zeeuws-Vlaanderen met mogelijkheden/kansen op locatieniveau bij kernen in West-Zeeuws-Vlaanderen. Joost noemt het voorbeeld van Sluis en de parkeerplaatsen. Het is een mooie vestigingsstad. De overgang van Sluis in het landschap vormt nog wel een uitdaging: hoe mooi zou het zijn als de parkeerplaats verwerkt kan worden in een mooie groene overgang?
Gericht op korte termijn	Richten op middellange (2030) en lange termijn (2050)

Natuurlijk wordt West-Zeeuws-Vlaanderen tekortgedaan met deze generalistische conclusies. Zo kan er bijvoorbeeld tegenin worden gebracht dat er toch aan de RES wordt gewerkt met langere tijdshorizonnen dan de korte termijn. Maar dit is nu net een voorbeeld waar nationaal gezien veel politieke druk achter staat en het daarmee niet uit het gebied zelf komt.

Overigens sluiten de conclusies die zijn te trekken uit de rapporten van de studenten naadloos aan bij de bevindingen van de Raad voor de Leefomgeving (2019): de regio's pakken de duurzaamheidsopgaven weliswaar op, maar echter wel vaak vanuit één duurzaamheidsopgave tegelijk en vaak kleinschalig van karakter.

Het betekent het missen van kansen voor de toekomst. Een integraal toekomstbeeld waarbij verschillende sectoren en doelen als landbouw, recreatie, natuur en energie op elkaar op regionaal schaalniveau worden betrokken, ontbreekt. Dat daarmee het totaalpakket aan duurzaamheidsdoelen op de middellange termijn (2030) en de lange termijn (2050) niet wordt gerealiseerd, moge duidelijk zijn. De vraag is dus hoe we de duurzaamheidsopgaven zo goed mogelijk kunnen laten 'samenvallen' en op elkaar afstemmen in de regio.

Daarbij is het goed om niet alleen vanuit het hier-en-nu over die opgaven na te denken, maar ook na te gaan welk toekomstbeeld of beelden voor de regio wenselijk zijn. Dat geven we in hoofdstuk 4 weer. Vervolgens komt de vraag om de hoek kijken hoe deze duurzaamheidsopgaven gerealiseerd kunnen worden (hoofdstuk 5). Het gaat daarbij om samenhang en afstemming van de opgaven. Zowel inhoudelijk als procesmatig en financieel kunnen zich unieke kansen voordoen als duurzaamheidsvraagstukken met elkaar worden verbonden. Maar er kan net zo goed spanning ontstaan tussen beleidsdoelen of concurrentie tussen verschillende duurzaamheiddoelen (RLG, 2019).

3.2 Trends en ontwikkelingen in de toekomst

Op basis van een brainstorm met Duurzaam Groede zijn trends geïdentificeerd die impact zullen hebben op de toekomst van West-Zeeuws-Vlaanderen in 2030 en 2050. Deze trends zijn geordend op basis van een inschatting van de impact die ze zullen hebben op de toekomst van West-Zeeuws-Vlaanderen en een inschatting van de (on)voorspelbaarheid van de trend.

- De ontwikkeling van (potentiële) groei van recreatie en toerisme in West-Zeeuws-Vlaanderen houdt nooit meer op. Er is iets in gang gezet dat niet meer is te stoppen. De seizoenarbeiders blijft je daarmee nodig hebben voor de groei in het toerisme. Dat heeft weer gevolgen voor de huisvestiging.
- Een paar honderd ha biologische landbouw is voldoende om de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen (± 22.000 mensen) te voorzien van biologische producten. Maar als we ook recreanten en toeristen willen voorzien, wat is er dan nodig? Waar betrekt de horeca de producten vandaan? De variëteit is enorm, maar die producten worden vaak niet lokaal geproduceerd. Overal kan alles op ieder moment worden geleverd. En als je dit anders wil hebben, lokaal, betekent dit dan ook dat je bijvoorbeeld glastuinbouw toestaat? Het gaat erom dat een duurzaam West-Zeeuws-Vlaanderen inzet op een circulaire economie met landschapsbeleving.
- De akkerbouw zet in West-Zeeuws-Vlaanderen sterk in op schaalvergroting, en zijn tal van grote bedrijven aan het ontstaan. Daarbij is sprake van vrijkomende agrarische bebouwing. Net als op Walcheren zouden veel van die oude gebouwen een vergunning voor een aantal appartementen in oude karakteristieke schuren kunnen worden gegund. Dat kan toerisme in de kuststrook wat opvangen, zeker als die mensen met de fiets naar de kust gaan.
- Verder zou in samenhang met meer beschikbaar water voor de landbouw precisielandbouw en meer groenteteelt aantrekkelijk kunnen worden.
- Het Zwin is geopend. Er fietsen nu duizenden mensen naar het Zwin, waarmee de behoefte aan meer en veilige routes is toegenomen. Dus het fietsnetwerk moet worden verbeterd, vanwege intensiever gebruik. Het is drukker geworden op de fietspaden en er wordt met meer verschillende snelheden gereden. De verkeersveiligheid is daarmee afgenomen. Er ligt daar dus een opgave om ook de fietspaden mee te ontwikkelen. Zo'n zelfde voorziening als de parkeerplaatsen in Cadzand-Bad als recreatie uitbreidt. Aan landschapsarchitecten kan gevraagd worden om bij dit soort gesignaleerde ontwikkelingen ook de vereiste voorzieningen in beeld te brengen.
- Ondernemers spelen ook met beleving: als ondernemers niet mogen bouwen in een duin, dan halen zij een duin bij wijze van spreken letterlijk het gebouw in om de gasten het gevoel te geven dat zij in een duin verkeren.
- Het gaat erom dat de ontwikkelingen vooral op systeemniveau worden gedefinieerd. Welke ontwikkelingen zien wij bijvoorbeeld in de vastgoedeconomie? Kijk vanuit de West-Zeeuws-Vlaamse kust ook naar onze Zuiderburen. Zij hebben verstening en verdichting langs de kust gerealiseerd. Wat betekent dit in onze tijd van klimaatverandering? Weten zij straks de kust droog te houden of ontstaan er problemen? Trek de gedachten hierover vervolgens door naar gewenste ontwikkelingen voor de West-Zeeuws-Vlaamse kust.
- Qua infrastructuur is het behoorlijk uitgekleed. Breng dit ook in verband met afname van de demografische ontwikkeling, maar ook met de ontwikkelingen in het vervoer zelf. Vroeger reden er intercity's en ging de pont vaker over. Nu is de intercity een veredelde stoptrein geworden en de pont zou weer om de tien minuten moeten varen. Het is overigens opvallend dat bij de klacht over de pont men zich op Vlissingen blijft richten. In Oost-Zeeuws-Vlaanderen bestaat de Breda-bus,

een interliner naar Breda. Ook best een eind, maar is een interliner van Oostburg via de tunnel naar Goes niet te prefereren boven een intensievere pont-verbinding?!
- Na corona zou glasvezel ook nieuwe mogelijkheden kunnen bieden voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Als we na corona naar 2 dagen kantoor, 3 dagen thuiswerk gaan, biedt dat dan kansen voor West-Zeeuws-Vlaanderen? Misschien willen daar meer mensen uit Gent of Antwerpen gaan wonen?

3.3 Nieuw toekomstbeeld voor West-Zeeuws-Vlaanderen

Bij een nieuw toekomstbeeld voor West-Zeeuws-Vlaanderen gaat om een (nieuwe) ruimtelijke indeling waarbij toegevoegde maatschappelijke waarde een belangrijke rol moet spelen. Om de discussie te focussen, heeft een van de leden van Duurzaam Groede ter inspiratie een aantal stellingen geponeerd, die zijn op te vatten als ontwerpprincipes. Deze principes kunnen verder met regionale partners bediscussieerd worden en vervolgens als uitgangpunten genomen worden voor toekomstschetsen.

Recreatie
- Het toerisme in eigen land zal om een aantal redenen blijven stijgen en ook de Duitsers en Vlamingen blijven komen, want de kust blijft een magneet (zeker als de bebouwing op slot gaat).
- De capaciteit van de huidige verblijfscapaciteit in een strook van 500 meter aan de kust wordt bevroren. Alleen verbeteringen in kwaliteit en duurzaamheid worden goedgekeurd.
- De recreatiesector is onafhankelijk van de centrale energieopwekking. Energie wordt geproduceerd door een combinatie van zon en wind. Overtollige energie wordt opgeslagen in accu's.
- De windturbines hebben inschuifbare palen en opklapbare rotors en draaien voornamelijk 's nachts.
- De recreatiesector betrekt zijn grondstoffen uit de regio.
- Tussen de twee recreatiegebieden wordt een stelsel van fiets- en voetpaden gerealiseerd langs kreken, door de velden en over de dijken.

Landbouw
- Om de biodiversiteit te verhogen, worden op geselecteerde plaatsen bloemen gezaaid en worden bepaalde percelen partieel geoogst of blijven percelen een seizoen braak liggen.
- Om het verlies aan inkomen van de boeren te compenseren, betalen de toeristen een opslag op de toeristenbelasting.
- De opslagcapaciteit van hemelwater wordt vergroot door aanpassing van het bestaande krekensysteem. Het effluent van de zuiveringsinstallatie wordt ook teruggevoerd naar dit systeem.
- De landbouw zal de transformatie naar een circulair systeem vervolmaken.
- Er zal nog meer biologische teelt plaatsvinden, bepaalde gewassen zullen uitgefaseerd worden en er wordt ruimte gemaakt voor meer bosbouw.
- Om attractieve verblijfscapaciteit bijvoorbeeld 10 kilometer km van de kust af te realiseren, wordt er een gebied ontwikkeld waar boeren extensieve circulaire landbouw kunnen beoefenen, gecombineerd met bosbouw en natuurbeheer (Zie Knepp Resort: https://www.kneppestate.co.uk/). Dit is het gebied waar de horeca zijn grondstoffen vandaan haalt. De producten worden zo veel mogelijk lokaal en ambachtelijk voor consumptie geschikt gemaakt.
- Rond dit gebied wordt verblijfsrecreatie gerealiseerd. De verbinding met de kust wordt onderhouden door zonnetreintjes.
- De traditionele landbouw verhoogt de productie per hectare met 15 tot 20% door een serie technologische maatregelen met minder impact op het milieu.
- De agrarisch ondernemers die als gevolg van de beoogde gebiedsontwikkeling hun bedrijf geheel of gedeeltelijk moeten stilleggen, worden financieel marktconform gecompenseerd.

4 Resultaten van de schetsdag

4.1 Inleiding

Eind februari 2020 is met regionale partners een schetsdag georganiseerd in Groede. Het doel was om met (vertegenwoordigers van) de regionale partners als stakeholders mogelijke toekomsten te schetsen voor een duurzaam West-Zeeuws-Vlaanderen. Om wat los te komen van de huidige situatie lag de focus op de middellange en lange termijn, waardoor mogelijke richtingen waarin de regio zich zou kunnen ontwikkelen duidelijker worden. Het uiteindelijke doel is dat met behulp van de toekomstschetsen gesprekken kunnen worden aangegaan met achterbannen van regionale partners en politiek en bestuurlijk verantwoordelijken over de toekomst, om tot opties voor handelingsperspectieven (vaak projecten) te komen. Kortom, de schetsdag diende vooral als een inspiratiebron.

De bijeenkomst heeft plaatsgevonden onder leiding van deskundige procesbegeleiders en landschapsarchitecten: Michaël van Buuren (Wageningen Environmental Research), Hans van Engen (StadgoedLandgoed) en Martine van Moûrik (Talking Landscapes). Zij hebben hun beproefde werkwijze bij de voormalige Dienst Landelijk Gebied (DLG) met de schetsschuit zo goed mogelijk in praktijk proberen te brengen, al hebben zij hun methodiek niet helemaal kunnen toepassen zoals zij voorheen waren gewend. Wel hebben zij hun gebruikelijke drieslag tijdens de schetsdag in verschillende werksessies toegepast. In een eerste sessie zijn knelpunten, kwaliteiten en kansen voor West-Zeeuws-Vlaanderen geïnventariseerd (paragraaf 4.2). In een tweede sessie zijn voor verschillende thema's mogelijke toekomstbeelden voor West-Zeeuws-Vlaanderen weergegeven (paragraaf 4.3). Hierna zijn in een derde sessie meer geïntegreerde toekomstschetsen voor deelgebieden van West-Zeeuws-Vlaanderen geformuleerd (paragraaf 4.4). Tot slot zijn drie projecten geselecteerd (paragraaf 4.5).

4.2 Vertrekpunt: knelpunten, kwaliteiten en kansen

In twintig jaar is in West-Zeeuws-Vlaanderen heel erg veel veranderd. Een nieuwe kust, veel nieuwbouw voor toerisme, grote natuurontwikkelingen in samenhang met de natuurcompensatie Westerschelde, een krimpende bevolking en een aangepast voorzieningenpatroon, het autoveer is opgeheven. In drie groepen is in werksessies nagegaan wat de knelpunten, kernkwaliteiten en kansen voor West-Zeeuws-Vlaanderen zijn.

4.2.1 Knelpunten

In drie werkgroepen werden de volgende knelpunten genoemd:

- Kustlijn slibt dicht door bebouwing;
- Er is geen kustvisie voor traject Breskens-Hoofdplaat-Braakman;
- Landschappelijke diversiteit verdwijnt;
- Buiten de kust is het voorzieningenniveau laag; sociaal-economisch achtergesteld;
- Parkeren in de kleine kernen;
- Dorpen concurreren met elkaar in plaats van dart zijn zoeken naar samenwerking en kiezen voor specialisering;
- Politieke klimaat maakt verandering moeilijk;
- (Ontbreken van) openbaar vervoer;
- Rijk stuurt niet; stelt geen heldere kaders;
- Verkeer en circulatie is onhandig; met name gebrek noord-zuidroutes;
- Bebouwing of verstening van de kust in relatie tot kustveiligheid;
- Zwak bestuur en sectoraal denken overheerst;
- Ecologische verbindingen noord-zuid zwak (door oost-west oriëntatie wegen);

- Lege dorpen;
- Scheve verhouding tussen grondprijs en opbrengsten (met name landbouw);
- Balans tussen toerisme en landbouw scheef;
- Toekomst agrarisch ondernemers staat onder druk;
- Grote (toeristische) projectontwikkelaars hebben het voortouw;
- Een vrije toegang naar de kust houden!! Let op de steeds uitbreidende (recreatie)bebouwing: dit vormt een bedreiging voor de toegankelijkheid en beleving van de kust;
- De enorme uitbreiding van recreatieterreinen;
- De energietransitie (RES): let op dat er niet overal ontsierende en storende elementen verschijnen als akkers met zonnepanelen en windmolens (daar waar ze niet gewenst zijn);
- De zoetwaterkwaliteit;
- Biodiversiteit;
- Veel huizen in de dorpen worden opgekocht, de leefbaarheid wordt minder;
- We willen geen Belgische kust (overal bebouwing), geen Zandvoort aan Zee (niet te druk): houd balans tussen functies en tussen massa en ruimte;
- Het openbaar vervoer is slecht: vervelend voor de bewoners en ook voor de toeristen: iedereen is aangewezen op de auto. Dat is onwenselijk;
- De scheepvaart naar Antwerpen: de ontgassing van de schepen op de Westerschelde;
- De scheepvaart naar Antwerpen: het is te druk waardoor er kans op botsingen en daarmee milieurampen ontstaat;
- Hoe houd je de bewoners in het gebied? (krimp)
- Er komen weinig toeristen in het achterland;
- Ontwikkeling toerisme langs de kust: het wordt te veel, de recreatieterreinen groeien tegen elkaar aan zoals bij Nieuwvliet - Nieuwvliet Bad. Houd voldoende tussenruimte!! Nu deze tussenruimten actief gaan beschermen, anders is het te laat;
- We willen geen Belgische kust in NL! Dus niet overal bebouwing: er is ook ruimte voor leegte, natuur en vrije toegang tot de kust.

Afbeelding 2 Werkgroep 1 aan het inventariseren voor het schetsen.

4.2.2 Kwaliteiten

In drie werkgroepen zijn de volgende kwaliteiten genoemd:

- De zee is absolute topkwaliteit;
- Groede als 'culturele hoofdstad' van West-Zeeuws-Vlaanderen;
- Kleinschaligheid en diversiteit, met name van het gebied rondom de grens;
- De weidsheid en openheid van het akkerbouwlandschap;
- Culinaire kwaliteit: "Je kunt hier moeilijk slecht eten";
- Afwisselend en groen landschap;
- Goede landbouwgronden;
- Ontwikkeling van Het Zwin;
- Kennis en kunde; kleinschalige bedrijvigheid (ook hightech) in dorpen;
- Rust en ruimte;
- Goede basis om SAMEN initiatieven op te pakken;
- Initiatieven en concrete bedrijven voor duurzame landbouw zijn aanwezig;
- De kust!! Daar komen mensen voor;
- De kust, zee en het water (ook de kreken);
- Het mooie, open polderlandschap met landbouw, kreken en de linies;
- De rust en ruimte in West Zeeuws Vlaanderen;
- De sociale veiligheid Zeeuws-Vlaanderen: we kennen elkaar;
- Het agrarische open middengebied is mooi en karakteristiek voor Zeeuws-Vlaanderen;
- De toename van de kwaliteit van de recreatie en de recreatieve ontwikkeling van kust;
- De dorpskernen zijn levendig (en hoe houden we dat zo)?

Afbeelding 3 Werkgroep 2 aan het inventariseren voor het schetsen.

4.2.3 Kansen

In drie werkgroepen zijn de volgende kansen genoemd:

- Voorzieningen bundelen rondom Oostburg;
- Zoek samenwerking tussen partijen en stakeholders. Er zijn best veel overlappende belangen;
- Natuur en (duurzame) landbouw laten zich verbinden;
- Potenties voor kleinschalige (voedsel)bossen en agroforestry;
- Burgers mee laten doen en laten mee profiteren;
- Diversiteit landschap beter toeristisch-recreatief benutten (meer dan alleen kustrecreatie); wandel- en fietsnetwerk ontwikkelen; seizoensverbreding);
- De huidige kreken gebruiken als zoetwaterreservoir voor de landbouw gecombineerd met natuurontwikkeling en recreatie. Langs de kreken kunnen fiets- en wandelpaden (routes) komen om van kust naar achterland te gaan;
- Ontwikkel recreatieroutes om toeristen het binnenland in te krijgen. Trekkers kunnen zijn streekproducten, kijken bij de boer, cultuurhistorie steden, dorpen en linies, de krekennatuur etc.;
- Ontwikkelen een duurzaam ov-systeem voor bewoners en recreanten;
- Een toeristische verbinding langs de kust, zoals de Belgische kusttrein of Strandexpress;
- Is een recreatieve verbinding over water een optie: met een boot hoppen van haven naar haven?
- De energietransitie (RES) als kans: kijk breed naar oplossingen. Niet alleen zonnepanelen en windmolens, maar ook osmose, waterkracht, energiewinning uit oppervlaktewater (TEO en aquathermie), getijde-energie, energieopslag in water etc.);
- De circulaire landbouw: combineer akkerbouw en veeteelt en sluit de cirkel!;
- Kansen voor zilte teelten in de landbouw;
- Land art en kunst als trekker voor dit gebied: kunstroute, Beaufortroute uitbreiden Staats-Spaanse Linie, Beelden aan Zee;
- Zie de Krimp als kans! Tijd voor nieuwe ontwikkelingen en keuzes (energie, duurzaam, circulair);
- Recreatieve groei beheerst en met hoge kwaliteit. En sluit aan op recreatieaanbod Belgische kust;
- Kies waar je wat wilt, maak heldere keuzes (en combineer waar het kan);
- De grenszone (Staats-Spaanse Linie) gebruiken om nieuwe bossen aan te leggen en de recreatie verder ontwikkelen (verblijf en routes en voorzieningen koppelen aan de Staats-Spaanse Linie);
- Om de kustzone te ontlasten meer mogelijkheden voor verblijfsrecreatie ontwikkelen in het tussengebied en de grenszone;
- Werk samen als overheden, bewoners en partijen;
- Werk samen met de Zuiderburen aan een mooi en leefbaar landschap!!
- Ontwikkeling 6000 ha bossen in de Kanaalzone;
- Verbreed de landbouw: andere teelten, meer gemengde bedrijven.

Afbeelding 4 Werkgroep 3 aan het schetsen.

4.3 Toekomstbeeld West-Zeeuws-Vlaanderen

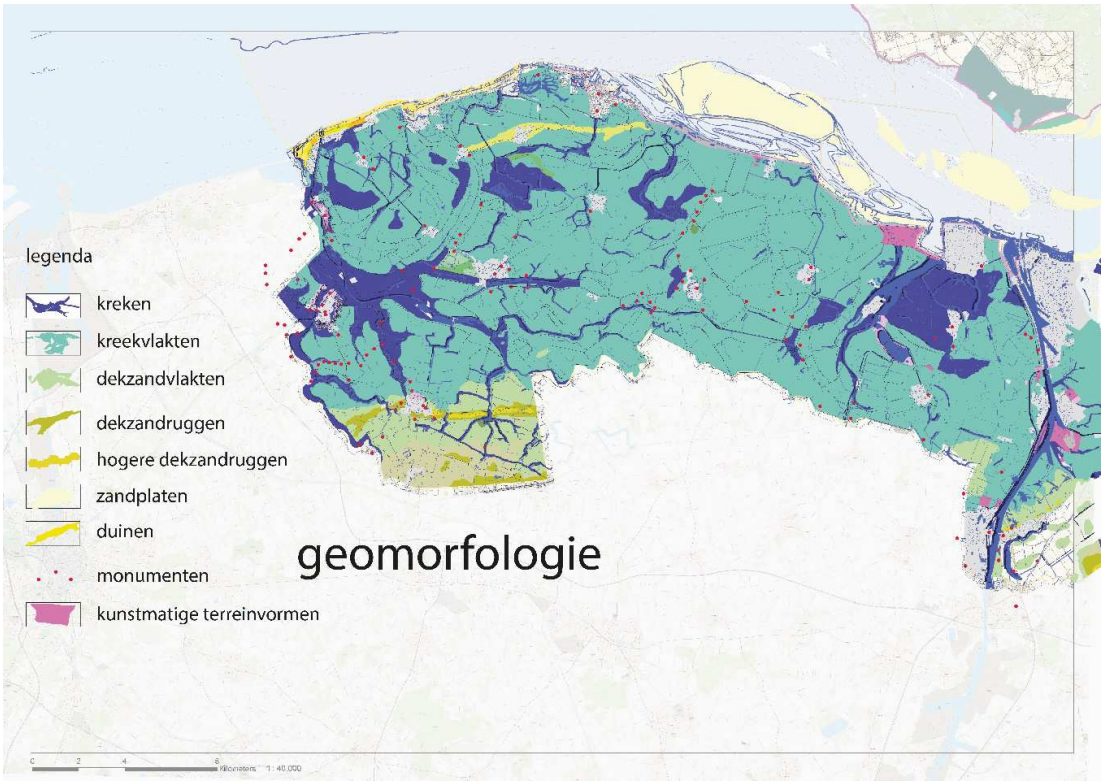
Na het inventariseren van knelpunten, kwaliteiten en kansen zijn eerst toekomstbeelden benoemd voor verschillende inhoudelijke thema's voor West-Zeeuws-Vlaanderen. De inhoudelijke thema's waren: landschappelijke hoofdstructuur, watersysteem, energie, groen en infrastructuur. Voor deze inhoudelijke thema's zijn gezamenlijke gewenste toekomstbeelden benoemd.

4.3.1 Landschappelijke hoofdstructuur

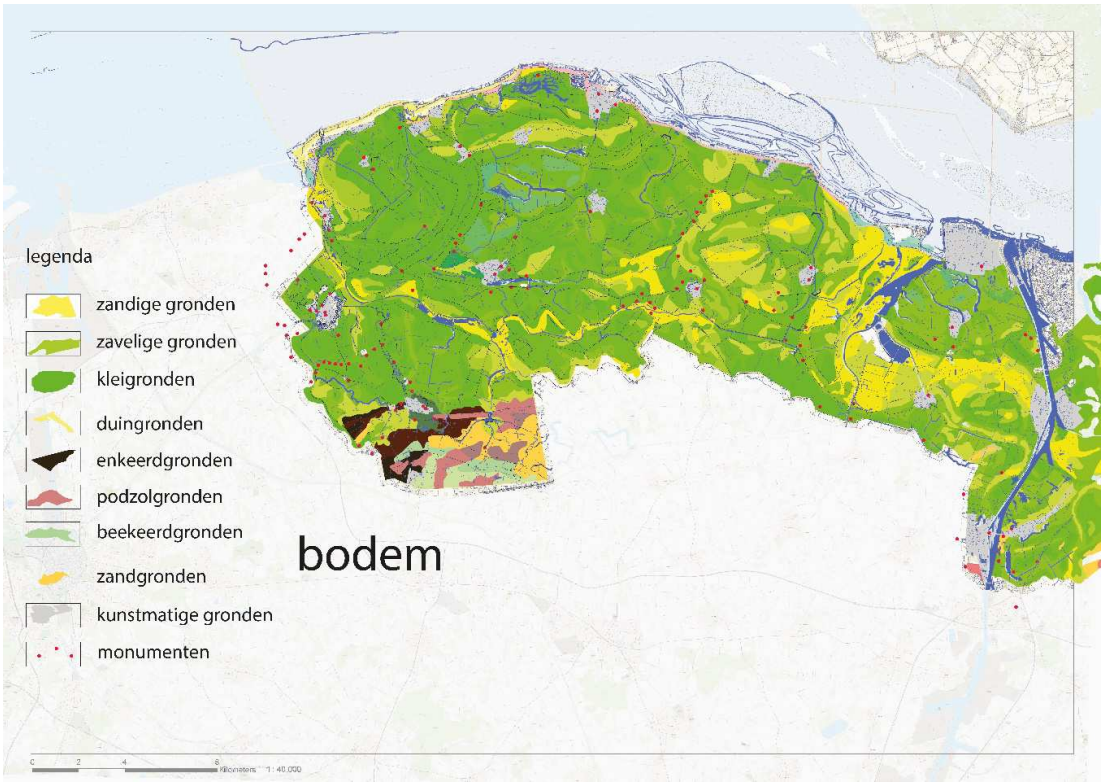
Voor de landschappelijke hoofdstructuur vormen de geomorfologie (Afbeelding 5) en de bodem (Afbeelding 6) het uitgangspunt. Voor de landschappelijke hoofdstructuur zijn vanuit een werkgroep de volgende aandachtspunten meegegeven:

- Landschappelijke hoofdstructuur (voormalige platen/eilanden met daartussen kreken omgeven door de zee/kust) is een mooie drager voor verdere ontwikkeling.
- Daarbij kunnen 'oude' waarden en kwaliteiten worden benut en soms doorontwikkeld met ook nieuwe vormen van gebruik en functies.
- Wijs gebruik van de grond/de bodem ten behoeve van vooral plantaardige productie is in de landbouwgebieden (de open zones tussen de kreeksystemen) het devies.
- In de dorpen wordt – naast toerisme en landbouw – de werkgelegenheid verbreed door het stimuleren van hoogwaardige, kleine hightech bedrijvigheid.
- Daarbij de volgende specificaties:
  - De huidige kust is eigenlijk 'vol'. Geen (grote nieuwe) toeristisch-recreatieve ontwikkelingen meer.

- De krekenstructuur vormt een groenblauwe dooradering van het gebied. Met veel opties voor ecosysteemdiensten: waterberging, verziltingsbestrijding, energie uit water (TEO= thermische energie uit oppervlaktewater), mogelijkheden voor gezonde recreatie, plaagbestrijding etc.
- Dit 'casco' geeft uiteraard ook mogelijkheden voor ecologische ontwikkeling.
- Binnen de structuur zijn opties voor – kleinschalige – toeristisch-recreatieve ontwikkeling. Zoals 'ecolodges' en andere mogelijkheden voor verblijfsrecreatie. Ondernemers delen dan in de kosten voor aanleg en beheer van het groenblauwe raamwerk.

Afbeelding 5 De geomorfologie van West-Zeeuws-Vlaanderen.

Afbeelding 6 De bodem in West-Zeeuws-Vlaanderen.

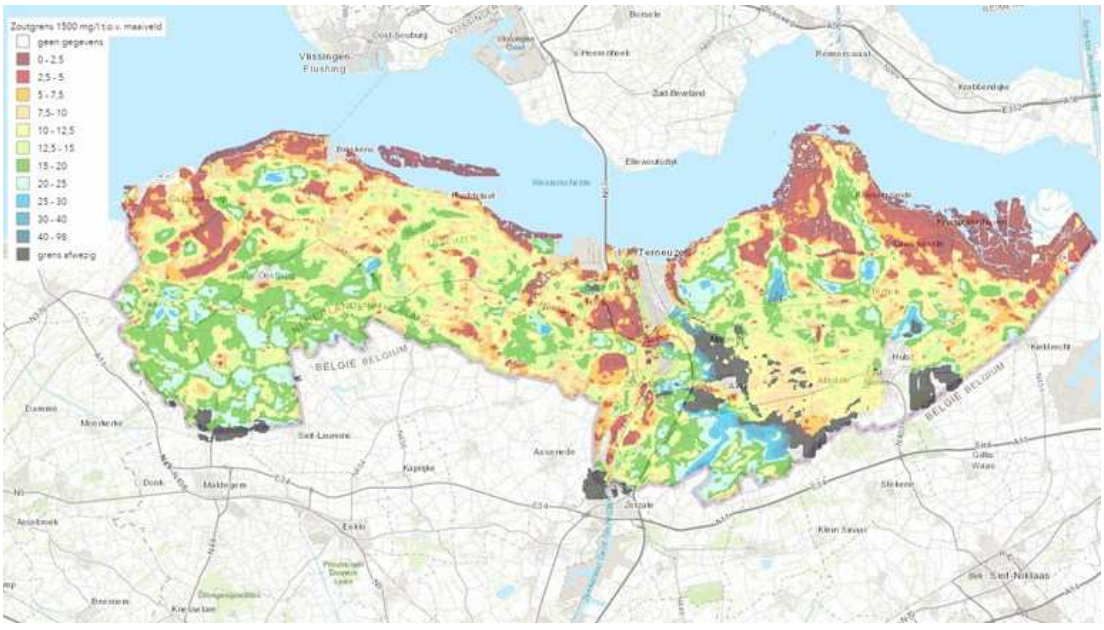
4.3.2 Watersysteem

Voor het watersysteem in West-Zeeuws-Vlaanderen (Afbeelding 7) is vooral de zoet- en zout ondergrond (Afbeelding 8) van belang. Vanuit een werkgroep zijn de volgende aandachtspunten meegegeven.

- Zoek aansluiting op de zoetwatersystemen en -stelsels van West-Zeeuws-Vlaanderen. Probeer deze te beschermen door actief:
  - neerslagoverschot vast te houden en infiltreren;
  - drainage slimmer te organiseren (bijvoorbeeld peil gestuurd);
  - stoppen afvoer zoetwater (onder andere uit Vlaanderen) naar Westerschelde.
  - aanleggen van zoetwaterspaarbekkens.

Afbeelding 7 Het watersysteem in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Afbeelding 8 De zoet- en zout ondergrond in Zeeuws-Vlaanderen.

4.3.3 Energie

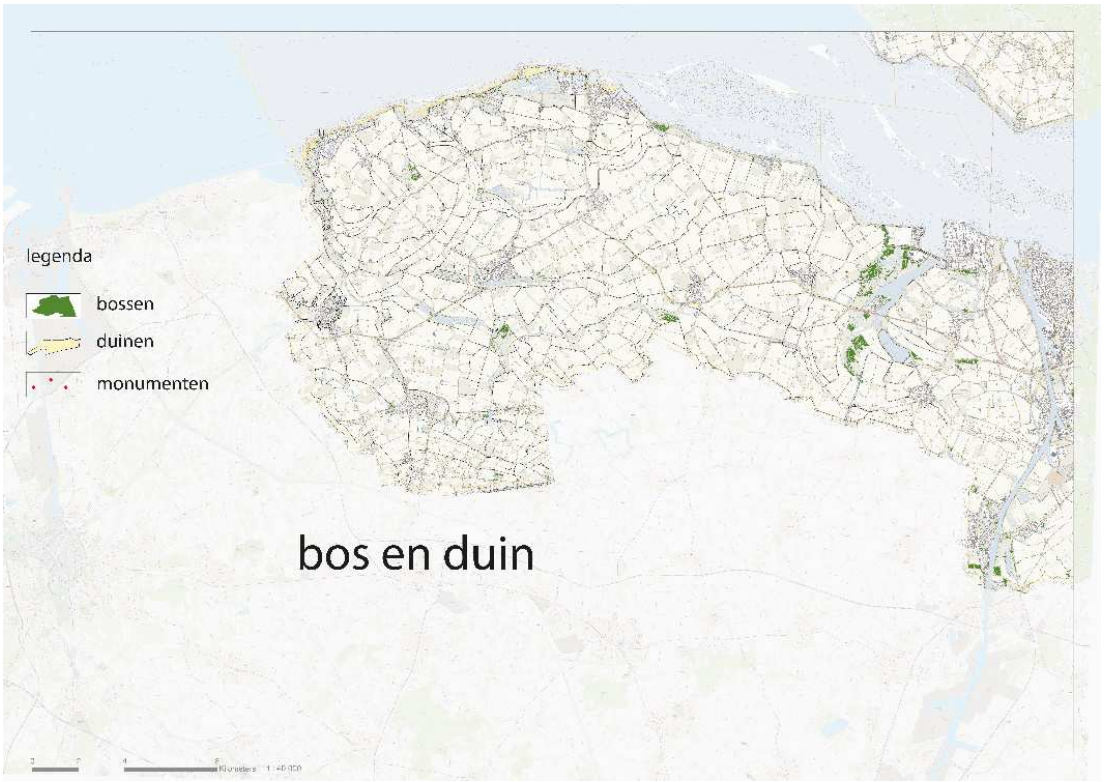
Voor energie zijn vanuit een werkgroep de volgende aandachtspunten meegegeven:

- Opgave voor duurzame energiebronnen bedraagt:
  329 TJ in 2030 en 1307 TJ in 2050 (dat verschilt een factor 4).
- Onderzoek mogelijkheden voor winning elektriciteit uit osmose.
- Als gevolg van beperkte capaciteit elektriciteitsnetwerk: probeer vormen te vinden die energie lokaal kunnen verwerken/benutten/vasthouden en voorkom daarmee overbelasting van het net.
- Benut grote parkeervelden voor daken, zonnepanelen en impuls voor ruimtelijke kwaliteit (vgl. Lowlandsterrein).
- Benut de drie RWZI's (Breskens; Oostburg; Cadzand) als ruimte voor elektrolyse: H_2 geeft duurzame energieopslag/O_2 en warmte kunnen benut worden in het zuiveringsproces.
- De bodem is in West-Zeeuws-Vlaanderen minder goed geschikt voor benutting van thermische energie.
- Probeer coöperatieve vormen te ontwikkelen.
- Kijk goed naar de potenties van de Kanaalzone Terneuzen-Sas van Gent.
- Groep durft nog geen uitspraak te doen over mogelijke uitbreiding windenergie. Er zijn nu vijf turbines in de Hoofdplaatpolder.

4.3.4 Groen

Voor het bos- en duingebied in West-Zeeuws-Vlaanderen (Afbeelding 9) zijn de volgende aandachtspunten vanuit een werkgroep meegegeven:

- Ontwikkel nieuwe bossen, met name in het kleinschalige landschap rondom de grens. Belangrijke component voor het vastleggen van CO_2.
- Ontwikkel zogenoemde Randerijen. Dat zijn brede, groene gordels rondom de bestaande kernen. Die kunnen verschillende doelen dienen: verkoeling, CO_2-vastlegging, ruimte voor ecolodges, plukbossen, biodiversiteit, parkeerprogramma.

Afbeelding 9 Bos- en duingebied in West-Zeeuws-Vlaanderen.

4.3.5 Infrastructuur

Voor infrastructuur is tenslotte vanuit een werkgroep het volgende aandachtspunt meegegeven:

- Zoek samenwerking en overlappende belangen met Vlaanderen. Ten aanzien van energienetwerken, openbaar vervoer, waterhuishouding en voorzieningenniveau zien we kansen.

4.4 Toekomstschetsen voor deelgebieden van West-Zeeuws-Vlaanderen

De regionale partners willen de kwaliteiten van de Nederlandse kust houden, met andere woorden: geen Belgische kust! Rust, vrijheid en ruimte voor iedereen. De laatste twintig jaar is het oppervlak aan recreatieterreinen enorm toegenomen. Deze ontwikkeling gaat nog steeds door. Voorbeelden zijn de ontwikkelingen bij Cadzand – Cadzand-Bad en Nieuwvliet – Nieuwvliet-Bad. Nu is het moment om een keuze te maken waar en hoe je verder de recreatie vormgeeft. Met behoud van het karakter van de kust wordt er ook ruimte voor de natuur en natuurbeleving gereserveerd. Bestaande natuurgebieden langs de kust als Waterdunen en het Zwin kunnen worden versterkt.

De kust is de grote trekker van West-Zeeuws-Vlaanderen. Maar er is veel meer te beleven. Mooie open landschappen, dorpen, stadjes, veel cultuurhistorie. De recreanten worden ook het binnenland in getrokken door een aantrekkelijk recreatief aanbod en reclame daarover. Het ov- en fietsroutenetwerk worden versterkt. Dat is fijn voor de recreant en de bewoners.

De kreken in het middengebied gaan functioneren als zoetwaterreservoir. Het zijn robuuste, groenblauwe aders door het open polderlandschap. Ze dragen en structureren het landschap. Naast natuurontwikkeling en wateropslag is er plaats voor recreatieve routes en recreatieve voorzieningen in de krekenzones. Te denken valt aan fiets-, wandel- en kanoroutes. Een koffietentje of een natuurkampeerterrein. Het versterken van de watersystemen, i.c. het verder verbreden van oude kreekstelsels, kan ook bijdragen aan het verder versterken van de aantrekkelijkheid van het landschap. Op die manier kan de toeristisch-recreatieve ontwikkeling van het gebied versterkt worden.

Verblijfsrecreatie in andere deelgebieden dan de kust kan de druk op de kustzone verminderen. Daarmee krijg je ook meer leven in het hele gebied. De zone van de Staats-Spaanse Linie leent zich prima voor meer verblijfsrecreatie en langs de kreken is er wellicht ook kleinschalig ruimte voor natuurzoekers (ecolodges). Agrariërs die op verbreding uit zijn, zouden ook een grotere rol kunnen gaan spelen. Streekproducten en Kijken bij de boer zouden ook thema's voor een fietsroute kunnen zijn.

Er komt een kunst-/land-art-route (zoals de Beaufortroute Oostende - Knokke) door heel West-Zeeuws-Vlaanderen. We sluiten aan op de Belgische kusttrein. Naast een uitstekend ov-netwerk is er ook een boot hop-on-verbinding tussen de diverse kustplaatsen.

Recreanten die in Zeeuws-Vlaanderen verblijven, kunnen met de Zeeuws-Vlaanderenkaart gratis gebruik maken van ov, musea en andere voorzieningen. Dit naar idee van de Valleikaarten in de Alpengebieden zoals de Kartenkart in Karinthië en de Flexipas en Sommercart in Tirol. (https://www.indebergen.nl/weblog/7326-voordeelkaarten-oostenrijk/).

We presenteren in deze paragraaf de nieuwe ontwerpen voor West-Zeeuws Vlaanderen niet themagewijs, maar gebiedsgewijs. Het gaat in die gebieden vaak om een mix van thema's: wonen, werken, energie, bossen, water.

Het gebied van West-Zeeuws-Vlaanderen kan worden verdeeld in een aantal deelgebieden met ieder een eigen karakteristiek en gebruik:

1. De kustzone;
2. Het open, kleinschalige gebied achter de duinen met kleinschalige landbouw, combineer dat met kleinschalige recreatie en de aanleg van landschapselementen (natuurontwikkeling). De diversiteit is een kwaliteit, maar hoe behoud je de charme?
3. Het grootschaligere, open middengebied met grotere akkerbouwbedrijven. De weidsheid is een grote kwaliteit. De te versterken structuur van de (voormalige) kreken versterken de kwaliteit en leggen – weer – een relatie met het historische landschap.
4. De grenszone met de Staats-Spaanse Linie, met forten, inundatievlaktes en beplanting naast landbouw.

In onderstaande subparagrafen worden de toekomstschetsen voor de deelgebieden gepresenteerd.

4.4.1 Ontwikkeling van de kustzone

Eén werkgroep heeft nagedacht over de kust. De kust is niet eenduidig. In Cadzand-Bad daar zijn het strand en de duinen. De kust is vol?! Daar werd genuanceerd over gedacht. Een strategie kan zijn om bebouwing op een aantal plekken te concentreren. In Cadzand-Bad zou je bijvoorbeeld twee flinke hoogbouwtorens kunnen neerzetten. De achterzone is mogelijk al aangekocht, die wil je eigenlijk open en groen houden. Dat vergt een soort rood-voor-groen-regeling in een heel nieuw jasje. Bijvoorbeeld: je mag een torenflat bouwen, maar dan dien je wel grond voor 20% of meer in te leveren. Dit werd geduid als een rood-voor-geel-regeling. Duinen zijn altijd nog de mooiste bescherming tegen de hogere zeespiegel. Een student, Jeroen Müller, heeft met binnenduinen laten zien hoe dat kan: door het duinlandschap uit te breiden (zie Bijlage 2). Een van de deelnemers geeft aan dat hij moeite heeft met bebouwing in de duinen: open strand en openheid is ook een kwaliteitskenmerk. In de groep wordt verder gesproken over een andere kust: nieuwe estuariënontwikkeling. Dat betekent platen versterken en ontwikkelen en een nieuwe dijk aanleggen met nieuwe slikken. Er wordt zelfs gesproken over recreatie en wonen in de dijk (waarbij een vergelijking met de Duitse bunkers snel is gemaakt). Er wordt aan gedacht om sommige kustvakken weer in te richten voor de duinen. Adriaan Geuze heeft ooit geopperd om weer eilanden voor de kust te maken. Dit zou kunnen ten oosten van de Vlakte van Raan, wat tevens een gunstige werking op golfbreking kan hebben.

De ideeën in de groep werden steeds wilder. Veel vragen zich af hoe dit verder moet. Sommige plannen zijn goed en daar willen mensen mee verder. De ideeën over de duinen waren niet convergent. Dichter bij de werkelijkheid wordt het spannender: wat zijn de opgaven, hoe deze te ordenen en is er een inspirerende schets te maken? En met wie kan die schets worden besproken en worden doorontwikkeld? Gedacht wordt aan vertegenwoordigers van ZLTO, RECRON en Natuur en Landschap.

De resultaten van de werkgroep zijn als volgt weer te geven.

De zandige kust
De bestaande toeristisch-recreatieve ontwikkeling is gericht op de zandige (duinen en strand) kust (Afbeelding 10). De ontwikkeling is vooralsnog eenzijdig: vlak achter en aan de kust zijn min of meer eenvormige 'huisjesparken' ontwikkeld die in belangrijke mate op elkaar lijken. Slechts een paar plekken weten zich hier te onderscheiden door een meer gedifferentieerde ontwikkeling. Het voorstel hier is:

- Versterk de differentiatie. Groei in de directe kustzone niet door nog meer van hetzelfde (huisjesparken), maar door intensivering op een beperkt aantal plekken, om daarmee meer capaciteit en differentiatie tot stand te brengen. Door hoger te bouwen, kan zonder meer ruimtegebruik de verblijfscapaciteit worden vergroot.
- Door het (ruimtelijk) concentreren van ontwikkelingen kan ook het voorzieningenniveau versterkt en gedifferentieerd worden.

- Op andere plekken wordt geïnvesteerd in het verbreden van de duin- en strandzone door het stimuleren van duinvorming. Dat geeft lokaal ook ruimte voor weer een heel ander toeristisch-recreatieve typologie (duinwoningen, strandwoningen, kreek-mondingwoningen etc.).
- De agrarische, open gebieden net achter de duinen kunnen daardoor 'groen' en 'open' blijven.
- Alles in dienst van het verrijken en differentiëren van het recreatieve aanbod, zonder daarbij de kip met de gouden eieren te slachten.
- De beoogde ontwikkeling van duinen en kreekmondingen geven ook ecologisch interessante potenties. Op die manier kunnen op meerdere plekken condities ontstaan zoals in en rond het Zwin.

Afbeelding 10 Schets van de kust aan de Noordzee-zijde.

De dijkenkust
Meer aan de noordoostzijde van het gebied (Afbeelding 11) heeft de kust een heel ander karakter: hier vormen de dijk en een zone met kleiige platen de overgang van land naar zee. Hier is het volgende voorgesteld:

- Leg de huidige primaire kering terug. Er ontstaat dan een nieuwe (op de toekomstige hogere zeestanden berekende) dijk. Met daarvoor een voorland van de oude dijkzone met slikkige oevers die naast mogelijkheden voor natuur, ook bijdragen aan de kustverdediging.
- Net buiten de kustzone is er een systeem van wat hogere platen aanwezig. Daar wordt (via bijvoorbeeld een 'lokale zandmotor') de ontwikkeling van hogere zandigere platen gestimuleerd. Dat zijn ecologisch, maar ook voor de echte zee- en waterliefhebbers mooie plekken.
- De nieuwe dijk heeft potenties voor de aanleg van 'in-de-dijkwoningen'. Met aan de zeezijde uitzicht op het water, aan de landzijde op het open, duurzame agrarische productieland.

Afbeelding 11 Schets van de kust aan de Westerschelde-zijde.

Voor de verdere uitwerking van het scenario van de kustontwikkeling kan het rapport van OKRA (2018) worden gebruikt. Ook de ideeën uit *Zeeland ademt! Energie-eiland in de Westerschelde* van Feddes/Olthof landschapsarchitecten et al. (2018) zouden hiervoor kunnen worden gebruikt.

Feddes/Olthof landschapsarchitecten et al., Energy Indeed, Zeeuwse Milieufederatie, Adviesbureau Haver/Droeze, Svasek Hydraulics, Aquabattery, Qirion Energy Consulting hebben in 2019 een tweede prijs gewonnen met een eervolle vermelding in de ontwerpwedstrijd 'Energielandschap voor de toekomst', gericht op het vinden van landschappelijke inpassing van duurzame energie. Veel aspecten uit deze plannen verdienen het om in nog te houden schetsdagen terug te komen als pogingen en kansen om daadwerkelijk uit te voeren. Het is frustrerend plannen te maken zonder ze ten uitvoer te kunnen brengen. Daarom is het zaak om een aantal kwartiermakers en inleiders te betrekken die kunnen enthousiasmeren. De kuststrook Van West-Zeeuws-Vlaanderen zou wat van Texel kunnen leren: quoteren, geen extra verblijfsrecreatie (of Cadzand-Bad zou nog een paar torenflats moeten nemen, als strand dan net te druk wordt). Seizoensverlenging is dan eerder aan de orde, met het landschap, de cultuurhistorie. Waarom zijn die nationale landschappen in Nederland toch zo slecht bekend en lezen mensen het landschap slecht, er is zoveel leuks…?!

4.4.2 Het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs

Eén groep heeft het middengebied verkend: de kreken (Afbeelding 12). Het gaat om zoetwater vasthouden en bewaren. Zoetwater helpt ook tegen verzilting, tegen zoutwater. Er is nog veel onderzoek nodig. Er zijn nu veel aannames. Wat te doen met boeren die tussen en rond de kreken zitten? Iedereen moet wat verdienen. Ook boeren. Daarom wordt voorgesteld om te denken in diensten die boeren kunnen bieden: CO_2-opslag, waterbeheer, productie van biomassa, kruidenvegetaties, biodiversiteit. Boeren kunnen aangeven wat zij voor het algemeen belang kunnen leveren. De overheid dient anders te werken en moet anders denken, maar boeren en burgers ook. Er zijn dan heel veel kansen in transitieopgaven. Het gaat om het omdenken in kansen. Geldstapels liggen te wachten. Streekbewoners denken in kansen en dat op kreken toe te passen. Het gaat om bredere kreken. Ook kan land gelegen aan de kreken worden gebruikt voor inrichting van rietvelden, hakhout en bossen. Er is een hele strook bos door de groep op de kaart gezet. Ook doorkijken met rietvelden eb daartussen liggen boerenlanden. Het moet passen in het landschap. Het gaat erom om

klein en grootschalig te laten variëren, afhankelijk van waar je in het landschap zit. Komen er zonnepanelen? Komt er een coöperatie voor alle diensten die worden geboden?! Wil je zeggenschap over het gebied niet kwijt raken? Er ontstond ook een pittige discussie over het al dan niet decentraliseren van energie: is één kerncentrale niet beter dan alle opties voor duurzame energie, ook voor het landschap van West-Zeeuws-Vlaanderen? De groep is er een voorstander van om de kreken bij de landbouw te houden: het moet dan wel geld opleveren en beheerd worden. Aan de mogelijkheid van woningen aan de kreken is de groep niet toegekomen, maar er werd nog wel geopperd dat daar ook kansen kunnen liggen.

Afbeelding 12 Het middengebied kreken met landbouwdiensten.

In bullets zijn de resultaten van deze werkgroep als volgt weer te geven:

- Wat zijn de verdienmodellen voor de bewoners van dit middengebied? Voortaan denken we in diensten in plaats van producten. De samenleving betaalt voor deze diensten.
- Boeren (en andere belangstellenden) leveren diensten zoals zoetwaterbeheer, CO_2-opslag en natuurbeheer. Diensten zijn onder andere:
  - CO_2 vastleggen
  - zoetwaterbeheer
  - natuurbeheer en natuurontwikkeling
  - ontwikkelen en behouden biodiversiteit
  - een mooi landschap en landschapsbeheer
  - natuureducatie
  - productie biomassa voor energie (biomassavergister)
  - energieproductie (wind, zonnepanelen op staldaken, thermische energie uit oppervlaktewater etc.)

- Dit vraagt een andere manier van denken, ook van overheden zoals het waterschap, de natuurbeherende organisaties, provincie en gemeenten.
- De kreken zijn blauwgroene aders in het landschap. Ze geven het landschap structuur en functioneren als zoetwaterbuffer.
- De kreken worden ingezet als zoetwaterberging voor het gebied. De kreken worden breder en krijgen flauwe oevers. Zo kunnen ze meer zoet water bergen. Langs de kreken komen kruidenrijke stroken, rietvelden, hakhoutbossen, grienden en ooibossen. Er zijn diverse manieren mogelijk om de kreken daadwerkelijk vorm te geven, bv. stroken langs de kreken of blokken.
- Het systeem en beeld van de oorspronkelijke Zeeuwse inlagen kunnen we gebruiken als beeld (de inlagen zijn kleine, later gevormde polders, die achter de zeedijk liggen op plaatsen waar men een doorbraak vreesde. Landinwaarts werd op die plaatsen dan een 'reservedijk' aangelegd, de inlaagdijk).
- Eventueel kan er in de robuuste kreken op enkele plaatsen ruimte zijn voor kleinschalige woningbouw of recreatiewoningen.
- Recreatieroutes kunnen aan de kreken gekoppeld worden of juist de andere landschapspatronen volgen.

* Er is vooraf onderzoek nodig naar de gevolgen van de zoetwateropslag in de kreken. Wat is de invloed op de waterhuishouding (en de zoetwaterbel)?
* Let op dat de landbouwgronden nu vaak worden opgekocht door buitenlandse partijen. Zo raak je de greep en zeggenschap op het landelijke gebied kwijt!

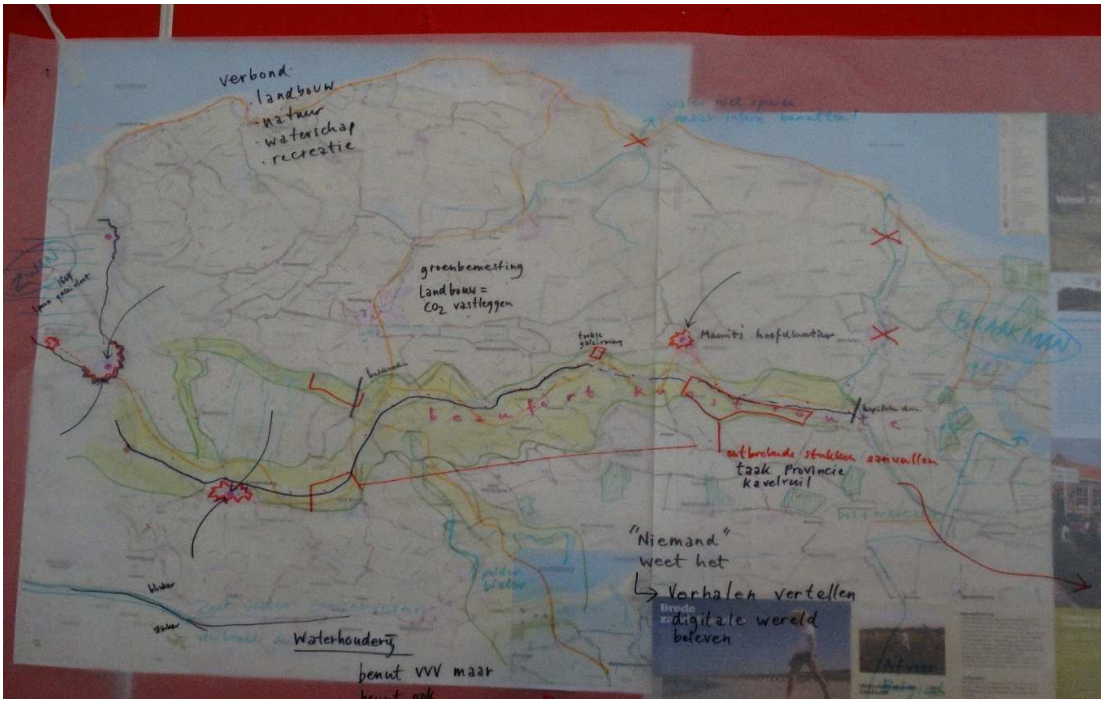
4.4.3 De grenszone: een integrale benadering

Een van de werkgroepen is nagegaan wat er in de grensstreek kan gebeuren. Er is ingezoomd op het gebied tussen Bakkersdam en Kapitalendam. De kreekruggen liggen hoger dan de landbouwgebieden. Toch kan het water uit de kreekruggen de landbouw uitkomst bieden in droge tijden. Hierbij kan geleerd worden van het project de Waterhouderij (als voorbeeldproject). In oude kreekruggen of zoetwaterbellen kan zoetwater worden opgeslagen. Dan verdring je het zout. Voor landbouw kan uit deze kreekruggen water gehaald worden. Het kan er met pompen ingebracht worden. De passergeul was vroeger een riviertje dat voor inundatie werd gebruikt. Op de kaart is een waterzone aangegeven. Het zoete water zou beter kunnen worden geconserveerd. Er gaat nu afvalwater van Gent het zout water in. Eeuwig zonde. De Waterhouderij biedt een waterinlaat voor hogere plekken. Hebben de Belgen vergelijkbare problemen? De Belgen hebben een soortgelijke positie. De landbouwgebieden liggen wat hoger. De grond is minder gevoelig voor akkerbouw.

Er zijn cultuurhistorische routes, maar niemand kent deze goed. De gemeente heeft er miljoenen aan gespendeerd, maar niet iedereen is van de routes op de hoogte. Er zijn veel linies en monumenten (Afbeelding 13). Er is een route mogelijk: tussen Zwin en Braakman (Afbeelding 14). Als je helemaal rond gaat, is het ongeveer 50 km. Misschien is het mogelijk om een rondje West-Zeeuws-Vlaanderen aan te bieden. Het ligt er al. Het wordt wel gedetailleerd uitgelegd. Er is hiervan geen app beschikbaar. Er is geen overkoepelende organisatie; de VVV is niets meer. Maar het wordt gefinancierd door gemeenten. "We hebben met Cadzand-Bad wel een kleine Knokke in West-Zeeuws-Vlaanderen." Verder is er een Beaufort-kunstroute. Voor recreatie kan het worden gezocht in routes en heemkundekringachtige verhalen. Verder wordt geadviseerd om te kijken naar de website: Westoer.be. Zo kun je ook producten en diensten aanbieden. Zeeuws-Vlaanderen wordt overigens ook gekozen voor de Landalparken of Roompotten of Molencate. Er is ook een provinciaal kavelruilbureau nodig. Dat is een taak voor provincies bij BBL bosontwikkeling. Klimaatverandering dwingt om met het watersysteem goed om te gaan. Oude inundatiegebieden kunnen gebruikt worden voor wateropslag. Een uitdaging is om het krekensysteem samen te laten gaan met linies. Vervolgens is nog aan de orde: waar ligt een bosopgave? Volgens de groep is het beter om bossen niet in de directe zone van de linies en kreekruggen te ontwikkelen, maar zuidelijk aan de Belgische en Nederlandse kant. Landbouw en natuur zullen beide meer CO_2 moeten vastleggen. Het gaat om een slimmere waterhuishouding. De landbouw moet een transformatie ondergaan. De missing link: landbouw, waterschap en recreatie laten samenwerken richting overheden. Er liggen tal van mogelijkheden.

Afbeelding 13 Monumenten en linies in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Afbeelding 14 Cultuurhistorie in het grensgebied.

In bullets zijn de uitkomsten van deze werkgroep als volgt weer te geven.

Watersysteem
- Zoetwater conserveren. Stopzetting van oppervlakkige waterafvoer van Vlaams (polder)water op Westerschelde via spuien of pompen. Met name genoemd afwatering Sluis Nol Zeven, Sluis Braakman, gemaal Nummer Een.
- Kom tot een plaatselijke 'Waterhouderij'. Benoem een gebied voor berging van neerslagoverschot en overtollig water bij extreme neerslag en laat dat gebied ook een buffer zijn voor droge tijden, zodat van hieruit water kan worden geleverd aan flankerende landbouwgebieden.

Bos en natuur
- Benut Provincie o.a. via kavelruil om ontbrekende stukken in het groene netwerk aan te vullen.
- Ontwikkel nieuwe bossen, met name in het kleinschalige landschap rondom de grens ten zuiden van de linies. Aansluiten op bestaande structuren bij de Braakman. Belangrijke component voor het vastleggen van CO_2.

Landbouw
- Betere vochtvoorziening (zie boven)
- Belangrijke rol in CO_2-vastlegging in de bodem (o.a. d.m.v. goenbemesting). Is belangrijk voor bodemvruchtbaarheid, maar ook in waterhuishouding/vochtleverend vermogen.

Cultuurhistorie
- Benut het prachtige verhaal van de Staats-Spaanse Linies. "Niemand weet het", we moeten verhalen vertellen. Ook kleine deelverhalen over Maurits' hoofdkwartier in (IJzendijke) of de Turkse Galeiroeiers die zich vestigden na het verwoesten van de Spaanse Galeivloot in 1604 (Turkeye). Gebruik patroon oude linies en krekensystemen als basis voor een nieuwe waterhuishouding: de Waterhouderij (zie verder).
- Met name de Linie van Oostburg en de Passageule-Linie en in mindere mate de Bedmarlinie maken een verbindende lijn tussen Zwin en de Braakman. Bij Bakkersdam ligt een belangrijke afsplitsing van het geulenpatroon richting Vlaanderen.

Recreatie
- Organiseer 'het rondje West-Zeeuws-Vlaanderen' met routes en arrangementen. Slim aaneensmeden van bestaande voorzieningen. Zuidelijk deel heeft potentie om belangrijke aanvulling in het aanbod van de kustvoorzieningen te geven. Belangrijke rol van horeca in de propositie: goede voorzieningen langs de route. Fietsen + afstappen.

Algemeen
- Alles overziend, is een coalitie voorstelbaar, vanuit gedeelde belangen, tussen:
  - Landbouw
  - natuur
  - waterschap
  - recreatie
- Onderzoeken of mogelijk is om te koppelen met Beaufort Kunstroute
- Zoek samenwerking en overlappende belangen met Vlaanderen. Niet alleen voorbeeld kunstroute of cultuurhistorie, ook openbaar vervoer en waterhuishouding.

De toekomstschetsen van deze deelgebieden zijn nog niet gereed. Zij kunnen de opstap vormen voor verdere ontwikkeling met de regionale partners.

4.5 Selectie van drie projecten

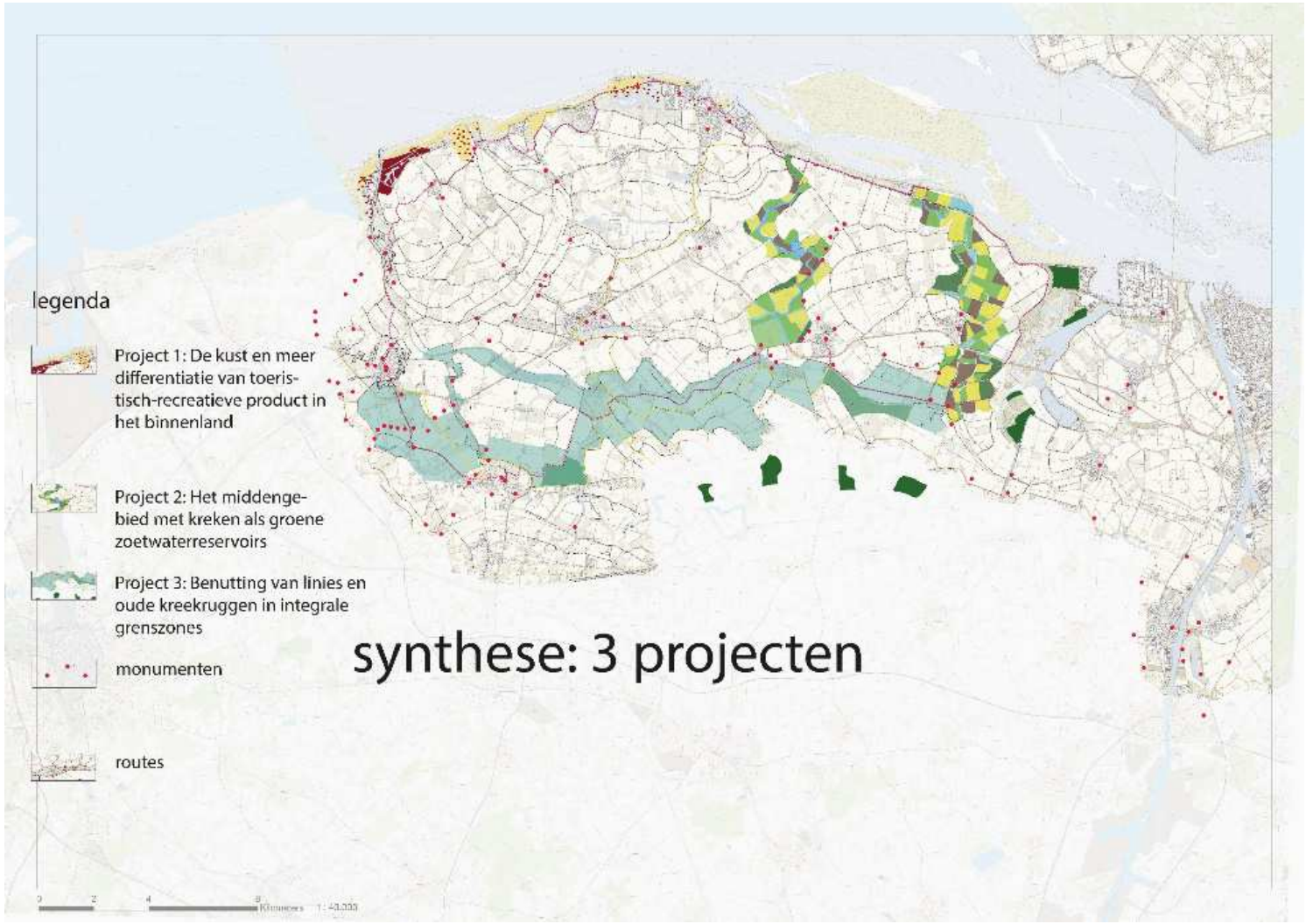
Afbeelding 15 Plenaire presentaties van werkgroepresultaten.

Na de plenaire presentaties van alle schetsen is de schetsdag plenair afgesloten. Een van de deelnemers uit een zorg: "Er zijn zoveel schetsen gemaakt met zoveel ingrediënten. En dat ook nog op verschillende schaalniveaus. Hoe kunnen we nu verder gaan?" Er zijn ook een paar suggesties gedaan voor concrete en tastbare projecten. Zoals het voorstel van ZLTO voor het robuust maken van kreekruggen en overtollig zoetwater opslaan, de waterhouderij-gedachte. Ook het idee voor het oude kavelruilbureau/BBL om de Spaanse Linie robuust te maken is concreet: "Hoe kunnen we zoetwater vasthouden in West-Zeeuws-Vlaanderen voor landbouw en recreatie?" Een andere reactie is dat de schetsdag kansen biedt om tot veel plannen te komen. Daarbij wordt geadviseerd om het niet meteen politiek te maken. Ook wordt gesteld dat het misschien handig is om burgers er veel meer bij te betrekken dan alleen professionele organisaties. Zo is de gemeente Sluis gezegend met dorpsraden. Er kan geprobeerd worden om twee of drie kwesties verder te bespreken in dorpsraden: "Kan u er iets mee? Wilt u er iets mee?" Of dat dit idealistisch of naïef is, wordt gevraagd, maar misschien is het een kwestie van proberen en kijken wat er gebeurt. Probeer met sectorvertegenwoordigers en dorpsraden een informeel traject op te zetten. Een van de burgers stelt dat je twee tot drie jaar moet nemen om de visie levend te houden en breder op te zetten voor de gewone mens. Zet meer in op het inbrengen van burgerparticipatie: "Dan tref je mensen met geluk en tijd." Weer een ander oppert om juist de EU en de provincie te benaderen, ook voor geld. Het project is grensoverschrijdend en dan heb je bij de EU al heel snel beet. Zoetwater en linies zijn immers grensoverschrijdend. Anderzijds is de provincie Zeeland bezig met een Omgevingsvisie. Ook daar sluit dit op aan of gaat zelfs verder.

Er zijn uiteindelijk drie projecten geselecteerd om verder te verkennen:

1. **De kust en meer differentiatie van toeristisch-recreatieve product in het binnenland.** Het creëren van een binnenwater met recreatiemogelijkheden en voedselbos, door binnenlandse duinvorming en benutting kreekmondingen.
2. **Het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs.** Het gaat om het herstellen van groene (ecolodges, voedselbos) zoetwaterreservoirs (inclusief het benutten van zoetwaterbellen en aanleg zoetwaterspaarbekken).
3. **Benutting van linies en oude kreekruggen in integrale grenszones** (met Staats-Spaanse linie en waterhouderij).

De drie projecten zijn hieronder op de kaart van West-Zeeuws-Vlaanderen weergegeven (Afbeelding 16). In Bijlage 2 worden presentaties van studenten van het AHK weergegeven die kunnen inspireren voor de verdere uitwerking van de projecten.

Afbeelding 16 De drie projecten op de kaart van West-Zeeuws-Vlaanderen (Bron: Michaël van Buuren).

De toekomstvisies voor de drie projecten zijn als volgt te schetsen.

1. De kust en meer differentiatie van toeristisch-recreatieve product in het binnenland
De kust blijft de grote trekker. Daarbij is het gewenst om niet overal hetzelfde te willen ontwikkelen. De kust versterken met harde en zachte verdediging wordt aangevuld met nieuwe ontwikkelingen in het binnenland: vooroevers, rewilding, het creëren van binnenwater met recreatiemogelijkheden en voedselbos, binnenlandse duinvorming en benutting van kreekmondingen. De huidige bestaande toeristisch-recreatieve ontwikkeling is gericht op de zandige (duinen en strand) kust. De ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen is vooralsnog eenzijdig: vlak achter en aan de kust zijn min of meer eenvormige 'huisjesparken' ontwikkeld die in belangrijke mate op elkaar lijken. Slechts een paar plekken weten zich hier te onderscheiden door een meer gedifferentieerde ontwikkeling. Het voorstel hier is:

- Versterk de differentiatie. Groei in de directe kustzone niet door nog meer van hetzelfde (huisjesparken), maar door intensivering op een beperkt aantal plekken, aangevuld met extensivering of 'geen ontwikkeling' elders. Om daarmee meer capaciteit en differentiatie tot stand te brengen. Door hoger te bouwen, kan zonder meer ruimtebeslag de verblijfscapaciteit worden vergroot.
- Door het (ruimtelijk) concentreren van ontwikkelingen kan ook het voorzieningenniveau versterkt en gedifferentieerd worden.
- Op andere plekken wordt geïnvesteerd in het verbreden van de duin- en strandzone door het stimuleren van duinvorming. Dat geeft lokaal ook ruimte voor weer een heel ander toeristisch-recreatieve typologie (duinwoningen, strandwoningen, kreek-mondingwoningen, enzovoorts).
- De agrarische, open gebieden net achter de duinen kunnen daardoor 'groen' en 'open' blijven.
- Alles in dienst van het verrijken en differentiëren van het recreatieve aanbod, zonder daarbij de kip met de gouden eieren te slachten.
- De beoogde ontwikkeling van duinen en kreekmondingen geven ook ecologisch interessante potenties. Op de manier kunnen op meerdere plekken condities ontstaan, zoals in en rond het Zwin.

2. Het middengebied met kreken als groene zoetwaterreservoirs
Het gaat om het herstellen van kreken als groene (ecolodges, voedselbos) zoetwaterreservoirs (inclusief het benutten van zoetwaterbellen en aanleg zoetwaterspaarbekken). De huidige kreken kunnen worden gebruikt als zoetwaterreservoir voor de landbouw, gecombineerd met natuurontwikkeling en recreatie. Langs de kreken kunnen fiets- en wandelpaden (routes) komen om van kust naar achterland te komen. De kreken worden ingezet als zoetwaterberging voor het gebied. De kreken worden breder en krijgen flauwe oevers. Zo kunnen ze meer zoetwater bergen. Langs de kreken komen kruidenrijke stroken, rietvelden, hakhoutbossen, grienden en ooibossen. Er zijn diverse manieren om de kreken daadwerkelijk vorm te geven, bijvoorbeeld met stroken langs de kreken of blokken. Eventueel kan er in de robuuste kreken op enkele plaatsen ruimte zijn voor kleinschalige woningbouw of recreatiewoningen. Recreatieroutes kunnen aan de kreken gekoppeld worden of juist de andere landschapspatronen volgen.

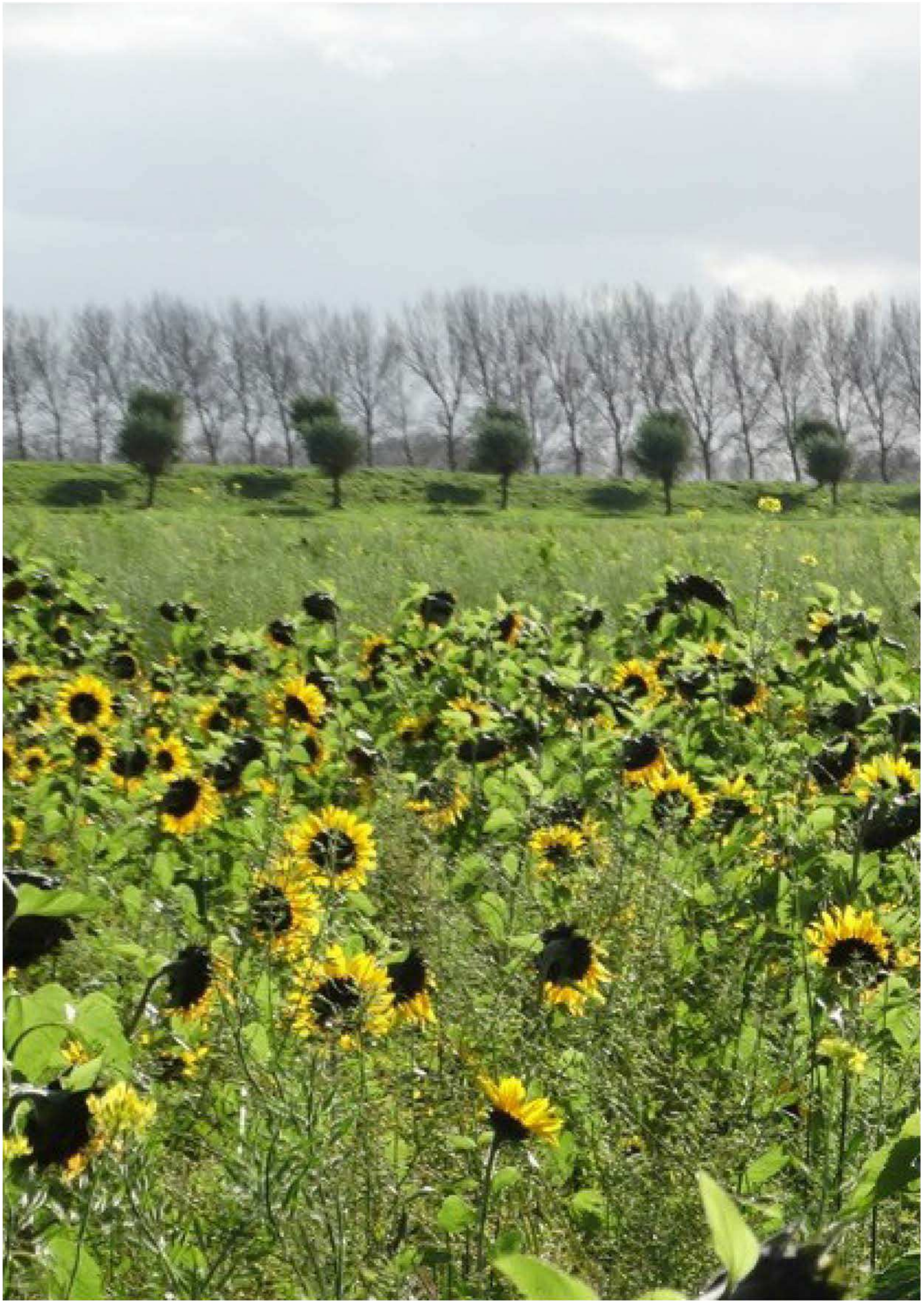
Er is vooraf onderzoek nodig naar de gevolgen van de zoetwateropslag in de kreken. Wat is de invloed op de waterhuishouding (en het zoetwaterstelsel)? Ook kunnen mogelijkheden worden nagaan voor thermische energie (koude-net etc.). Landbouw en het waterschap zijn de eerste doelgroepen die dit initiatief kunnen verder brengen.

3. Benutting van linies met oude kreekruggen in integrale grenszone
Voor het benutten van linies met oude kreekruggen in de integrale grenszone zijn de volgende aanbevelingen te doen:

- Gebruik het patroon van oude Linies en krekensystemen als basis voor een nieuwe waterhuishouding: de Waterhouderij. Met name de Linie van Oostburg en de Passa-geulelinie[2] en in mindere mate de Bedmarlinie maken een verbindende lijn tussen Zwin en de Braakman. Bij Bakkersdam ligt een belangrijke afsplitsing van het geulenpatroon richting Vlaanderen.

[2] De Passageule-Linie is een onderdeel van de Staats-Spaanse Linies die liep langs de Passageule zuidelijk van Oostburg tot IJzendijke. Ze is aangelegd door de Staatsen kort na 1604, toen zij West-Zeeuws-Vlaanderen in hun bezit kregen.

- Probeer in de grenszone het zoetwater beter te conserveren. Vanuit beleid dat momenteel wordt ontwikkeld, wordt ingezet op een stopzetting van oppervlakkige waterafvoer van Vlaams (polder)water op de Westerschelde via spuien of pompen. Met name genoemd: afwatering Sluis Nol Zeven, Sluis Braakman, gemaal Nummer Een.
- Kom tot een plaatselijke 'Waterhouderij'. De Waterhouderij "buffert tijdelijk het neerslagoverschot in de winter en gebruikt het in de zomer wanneer 'geen' of beperkt andere bronnen beschikbaar zijn. De Waterhouderij streeft een grote mate van zelfvoorzienendheid na, voor en door het gebied zelf. De originele doelstelling, droogtebeperking voor de landbouw, is verbreed met het beperken van de wateraanvoer, het verbeteren van de waterkwaliteit, het bijdragen aan natuurdoelstellingen en de energievoorziening". (http://waterhouderij.nl/)
- Benoem een gebied voor berging van neerslagoverschot en overtollig water bij extreme neerslag en laat dat gebied ook een buffer zijn voor droge tijden, zodat van hieruit water kan worden geleverd aan flankerende landbouwgebieden.
- Ontwikkel nieuwe bossen, met name in het kleinschalige landschap rondom de grens ten zuiden van de linies. Sluit hierbij aan op bestaande structuren bij de Braakman. De bossen vormen een belangrijke component voor het vastleggen van CO_2. De landbouw krijgt hierdoor ook een betere vochtvoorziening. Verder is een belangrijke rol voor de landbouw weggelegd voor CO_2-vastlegging in de bodem (onder ander door middel van groenbemesting). Dit is belangrijk voor de bodemvruchtbaarheid, maar ook voor de waterhuishouding, het vochtleverend vermogen. Alles overziend, is een coalitie voorstelbaar, vanuit gedeelde belangen, tussen: landbouw, natuur, waterschap en recreatie. Zoek ook samenwerking en overlappende belangen met Vlaanderen, niet alleen bijvoorbeeld een kunstroute of op het gebied van cultuurhistorie, maar ook met betrekking tot openbaar vervoer en waterhuishouding.

5 Vervolgproces

5.1 Inleiding

Dit rapport biedt nog geen samenhangende visie op de toekomstige ontwikkeling van het gebied West-Zeeuws-Vlaanderen. Het rapport valt het best te typeren als een reservoir van ideeën en een inventarisatie van bestaande initiatieven waaruit door bestuurders op diverse niveaus en regionale partners kan worden geput; een alleszins nuttige functie lijkt ons. Door de gehouden schetsdag lijkt er een basis te liggen, die een goede aanzet kan zijn voor gebiedsprocessen met regionale partners.

Om toekomstvisies verder te ontwikkelen, is het goed om te realiseren dat de toekomst nu is. Uiteindelijk gaat het om projecten die in het verlengde liggen van de beoogde toekomst, uit te voeren. Bij toekomstvisies gaat het om de urgentie. Bij Kust en Kleuren en Waterdunen was er urgentie: het ging slecht met recreatie en toerisme en ook voor natuur en landschap moest er wat gebeuren. Daarbovenop speelde de krimp discussie voor leefbaarheid. Tot de coronacrisis ging het goed met recreatie en toerisme. Wat is de huidige of toekomstige urgentie? De coronacrisis heeft de noodzaak van gezondheid en van mogelijkheden in de directe en dagelijkse (woon/werk-)omgeving te kunnen recreëren, versterkt. Een verdere urgentie blijft klimaatverandering. Zoals Duurzaam Groede al steeds aangaf, is het uiteindelijk aan de regionale partners wat zij met de toekomstschetsen doen.

Een aantal regionale partners ontbrak bij de schetsdag eind februari 2020. Het zou goed zijn als de regionale partners nieuwe schetsdagen met elkaar organiseren. Niet om tot iets geheel nieuws te komen, maar vooral om tot aanscherping van de toekomstschetsen te komen. ZLTO, RECRON, Zeeuws Landschap, Zeeuwse Milieufederatie, Impuls Zeeland, gemeente Sluis, provincie Zeeland en het waterschap Scheldestromen zouden daarbij de volgende vragen als leidraad kunnen nemen:

- Welke toekomstschetsen spreken hen vanuit de eigen organisaties aan en welke mogelijke projecten zijn uitvoerbaar?
- Welke omvang is noodzakelijk (ha's en geld) om gewenste situaties te bereiken?
- Welke keuzes gaan regionale partners maken?!

5.2 Rol van denktanks

Wij adviseren denktanks op te zetten met ondernemers uit de recreatie- en de landbouwsector. Eventueel aangevuld met vertegenwoordigers van gemeenten. De regionale partners kunnen de haalbaarheid van de projectvoorstellen van deze denktanks verder verkennen.

5.3 Gebiedscoördinator

Bij de overheden is er nu geen duidelijke gebiedscoördinator beschikbaar die als aanspreekpunt fungeert voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Het zou zeer wenselijk zijn als er een gebiedscoördinator duurzame gebiedsontwikkeling komt. Verder moet de gemeente Sluis beter worden betrokken en bij de provincie Zeeland dient contact gelegd te worden met medewerkers die zich richten op gebiedsontwikkeling en burgerinitiatieven.

5.4 Financiering nieuwe schetsdagen

Voor de wetenschapswinkel is het project met de oplevering van het rapport en een nog te houden publieksbijeenkomst formeel afgerond. Naast de eerder gedane toezegging van de provincie Zeeland heeft de opdrachtgever laten weten dat er een intentie is om het project een vervolg te geven.

De betrokken landschapsarchitecten in dit project zouden graag met regionale partners het proces voortzetten. Nieuwe schetsdagen leiden ertoe dat regionale partners de creativiteit verder bij elkaar naar boven halen en er ook concretiseringsslagen op verschillende schaalniveaus met elkaar kunnen worden gemaakt. Vervolgens is het zaak om kwartiermakers voor projecten zichtbaar te krijgen die vervolgens helpen om de governance verder vorm te geven, opdat de gewenste projecten haalbaar worden en daadwerkelijk worden gerealiseerd.

Het rapport dient verder te worden ingebed in de 'European Green Deal'. Enerzijds omdat dat zicht geeft op rechtstreekse financiering van regionale initiatieven door de EU (bijvoorbeeld vanuit het Europese Fonds voor Regionale Ontwikkeling) en anderzijds omdat het Nederlandse ruimtelijk beleid meer en meer door het Europese beleid zal worden ingekaderd, waardoor ook de nationale financiering indirect door Europese doelstellingen zal worden bepaald.

